

KLEIO3

Uitgave van de VGN
Jaargang 62
Mei 2021

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Vrouwen met macht in het Land van Thorn

- **Monnik Dhammaloka** stond op tegen de Britten
- Steun en haat in **brieven aan Martin Luther King**
- Een **documentaire** als profielwerkstuk

KLEIO

4 Machtige vrouwen in zijden robes

De vergeten prinsessen van Thorn, 1700-1794

12 Treurig terrein

Oorlogslandschappen
in de Romeinse literatuur

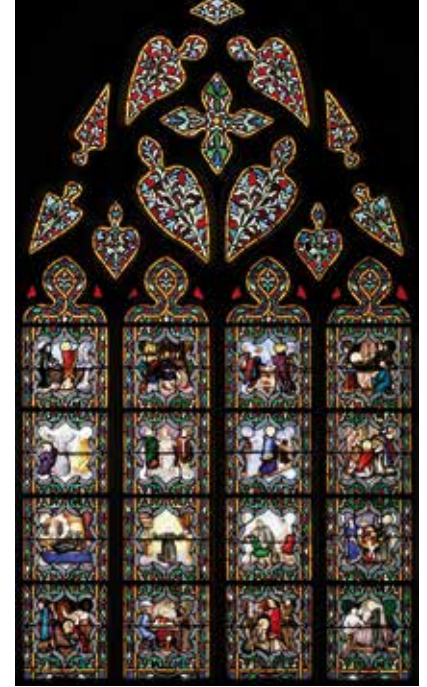

18 Dhammaloka tegen het gezag

De Ierse boeddhistische monnik
die het opnam tegen het Britse Rijk

22 Een andere manier van kijken

Alexander von Humboldt als
plantengeograaf

28 Een middeleeuwse vraagbaak

De Artes-Lucidarius:
inkijk in een denkwereld

32 Feit en fictie in Holocaust-educatie

Kritisch blijven op kennisbronnen

39 Macht en onmacht

Kritische geletterdheid in het
geschiedenisonderwijs

42 Het zwaard van Damocles

Het hachelijke bestaan van de tiran

46 Unrechtsstaat en Ostalgie

De verwerking van het DDR-verleden in het verenigde Duitsland

50 Ter eer en glorie... van jezelf

De herbegraving van de Bonapartes

54 ‘God maakte ons blank en zwart’

Steun en haat in brieven aan Martin Luther King Jr.

59 Beter goed gejat, dan slecht bedacht?

Een beoordelingsstrategie voor lesmateriaal van collega's

62 Een documentaire als profielwerkstuk

Het kan ook bij geschiedenis

Beste lezer,

Mijn hart klopt sneller wanneer ik iets lees over een geschiedenisonderwerp waar ik nog nooit van heb gehoord. De eerste vraag die ik mezelf daarna stel is: had ik dit niet moeten weten? Vaak is het antwoord bevestigend. Ook in deze *Kleio* komen een aantal artikelen voor waarvan ik me bij het lezen realiseerde dat de onderwerpen soms veraf lijken staan van de dagelijkse onderwijspraktijk, maar dat dit geheel ten onrechte is. Het verhaal over het stift Thorn en zijn vrouwelijke bestuursters werpt een ander licht op de geschiedenis. Mooi om als voorbeeld te gebruiken in onze veranderende wereld, waarin we met steeds andere ogen kijken naar het verleden.

‘Mooi als voorbeeld in onze veranderende wereld, waarin we met steeds andere ogen kijken naar het verleden’

En wat te denken van multitasker Alexander von Humboldt. Mijn hemel, wat een avonturier en wetenschapper! Zijn leven en werk kan als voorbeeld dienen om leerlingen uit te leggen hoe de wetenschap veranderde, maar ook hoe de onderzoeker de natuur in beeld bracht in de verlichte periode. En het houdt niet op in deze *Kleio*: een Ierse boeddhistische monnik die het in (toenmalig) Birma opneemt tegen de Britse overheersers, Anton van Hooff die uitlegt dat het zwaard van Damocles velen

boven het hoofd hangt, maar vooral duidt waar de uitdrukking op is gebaseerd. En wat me ook verbaasde is dat de Romeinen al bezig waren om de slagvelden van hun voorgangers te bezoeken en daarbij hun treurnis niet onder stoelen of banken staken. Een *Kleio* dus om van en uit te leren. Uiteraard staan er ook verschillende werkvormen in waarmee u de leerlingen aan het werk kunt zetten. Hopelijk raakt u na het lezen van deze *Kleio* net zo geïnspireerd als ik om op volle kracht naar het einde van dit schooljaar te gaan. Ik wens u veel le(e)splezier.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 9 Boeken 1
- 10 Marianne de Soeten... en de geschiedenis
- 15 Boeken 1
- 16 In de klas: Lespakket over de Romeinen
- 31 Column: Ton van der Schans
- 36 In de klas: Met een avatar door de Gouden Eeuw
- 65 VGNnieuws
- 66 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 67 Kleiokrant

Cover: Anna Christina prinses van Palts-Sulzbach (1704-1723). Olieverfschilderij van onbekende schilder. Castello Reale di Racconigi, Italië.

Machtige vrouwen in zijden

De vergeten prinsessen van Thorn, 1700-1794

Vrouwen aan de macht – het klinkt als een leus uit de twintigste of eenentwintigste eeuw, niet als een realiteit uit de achttiende eeuw. Toch zijn in het Land van Thorn de vrouwen echt de baas. En hoe nietig het miniatuurstaatje met zijn vierduizend inwoners ook mag zijn, de laatste vorstin-abdis ervan staat hoger in rang dan Willem V van Oranje, stadhouder van de Nederlandse Republiek. De fascinerende geschiedenis van het staatje nuanceert allerlei vertrouwde ideeën over feminisme en nationalisme.

Joost Welten schreef *De vergeten prinsessen van Thorn (1700-1794)* (Sterck & De Vreese, Gorredijk 2019). Het boek is bekroond met de Geschiedenisprijs Huis van Arenberg 2020.

Naar dit staatje waar vrouwen de macht hebben, is om begrijpelijke redenen lange tijd nauwelijks onderzoek verricht. Zo is het Land van Thorn met geen mogelijkheid in te passen in de nationale geschiedenis, die – alle internationalisering ten spijt – al eeuwenlang de mal is waarin het verleden wordt gegoten. Als zelfstandig territorium in het Duitse Rijk behoorde Thorn niet tot de Oostenrijkse Nederlanden, de voorloper van de Belgische staat. Doordat de Fransen er in 1794 binnenvielen en het ministaatje per 1 oktober 1795 stilzwijgend inlijfden bij het revolutionaire Frankrijk, ging de band met het Duitse Rijk verloren. Moderne Duitse historici zijn voorzichtig om de geschiedenis te claimen van territoria die ooit deel uitmaakten van het Duitse Rijk, maar die nu niet meer binnen de grenzen van Duitsland liggen. Na het vertrek van de Fransen in 1814 ging Thorn tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden behoren. Bij de boedelscheiding tussen Noord en Zuid in 1839 werd Thorn bij Nederland ingedeeld. Maar met het verleden van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën heeft Thorn niets te maken. En zo bleef Thorn verweesd achter, zonder een vaderland dat zich bekommert om de bijzondere geschiedenis van dit voormalige rijk der vrouwen.

‘Als onderwerp van vrouwenstudies lagen adellijke dames niet voor de hand’

Het gebrek aan belangstelling laat zich daarnaast verklaren door een fundamenteel onbegrip van de aard van het stift. Thorn was een katholiek adellijk vrouwenstift – een fenomeen dat de schokgolf van de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen niet heeft overleefd. Er is niets vergelijkbaars voor in de plaats gekomen, waardoor het niet gemakkelijk is om zich er een beeld van te vormen. Bij gebrek aan een referentiekader wordt een stift tegenwoordig meestal gezien als een kerkelijke instelling voor vrome dames, wat onjuist is.

Vrouwen met macht

‘Glibberig zijn de vloerstenen der hoven, maar nog meer gevaarlijk zijn de vloertapijten van een salon, waar vrouwen heerschen,’ zo schreef priester-historicus Habets in 1872 over het stift Thorn. We zien hier een volgende reden waarom het onderzoek nog in de kinderschoenen staat: een afkeer van vrouwen met macht, gecombineerd met een bijna even diepe aversie tegenover de onbekende wereld van het hof. Weliswaar is vrouwengeschiedenis al enkele decennia een bloeiende loot aan de stam van de geschiedwetenschap, zelfs de beoefenaren daarvan hebben hun neus lang opgetrokken voor dames van hoge adel. In de vrouwengeschiedenis is een emancipatorisch perspectief lange tijd een vanzelfsprekendheid geweest. Vrouwengeschiedenis was in de eerste plaats de geschiedenis van vrouwen die in het verleden, vooral in de negentiende en twintigste eeuw, hadden gestreden voor gelijke rechten van vrouwen. De adel met zijn ronduit reactionaire instelling was de tegenpartij voor de zich emanciperende vrouwenbeweging. Wat kon de vrouwenbeweging verwachten van een bevoorrechte groep personen, die de gelijkheid van alle mensen ten principale afwees? Als onderwerp van vrouwenstudies lagen adellijke dames dus niet voor de hand. Dat adellijke dames in de achttiende eeuw soms een handelingsvrijheid kenden, waar negentiende-eeuwse vrouwenactivisten alleen maar van konden dromen, bleef zo verborgen. Het heeft lang geduurd voordat historici met een wat meer onbevangen blik naar het ancien régime keken en verschijnselen als adel, hof en vrouwenstift serieus namen, verschijnselen die hun bestaansrecht hadden verloren in de moderne samenleving. Pas vanaf ongeveer 1990 is er op deze terreinen een kentering gaande.

Aan de rafelrand

De geschiedenis van Thorn wordt pas begrijpelijk wanneer we die niet vanuit een Nederlands of Belgisch perspectief bekijken, maar vanuit het gezichtspunt van het Heilige Roomse Rijk ▶

robes

Anna Christina prinses van Palts-Sulzbach (1704-1723). Deze stiftsdame uit Thorn trouwt in 1722 met Karel Emmanuel erfprins van Piëmonte-Savoye en overlijdt kort na haar eerste bevalling. Olieverfschilderij van een onbekende schilder. Castello Reale di Racconigi, Italië.

Kaart van Thorn en wijde omgeving in 1785.

der Duitse Natie waar het deel van uitmaakte. Geografisch mag het Land van Thorn aan de rafelrand van dat Duitse Rijk hebben gelegen, in feite behoorde het tot het kerngebied van wat Germania Sacra heet: het zuidwestelijke deel van het Rijk waar kerkvorsten de baas waren, zoals de keurvorst-aartsbisschoppen van Keulen, Mainz en Trier, de prins-bisschoppen van Luik, Münster en Würzburg, de abten van Kempten en Stavelot-Malmédy, en de vorstin-abdissen van adellijke damesstiften zoals Thorn.

In al deze staten werd de vorst of vorstin-abdis gekozen door een kapittel. In het stift Thorn was dat niet anders. Het kapittel bestond hier in de achttiende eeuw uit veertien vrouwen en zes mannen, van wie er twee priester waren. Het kapittel koos uit zijn midden een vrouw als vorstin-abdis. In vergelijking met wereldlijke staten, waar een dynastie van generatie op generatie haar macht kon uitbreiden, waren de kerkelijke staten in het nadeel. Waar staten als Brandenburg-Pruisen, Saksen en Beieren steeds meer een onafhankelijke koers volgden ten opzichte van de keizer, zochten de zwakke broeders en zusters van het Rijk juist

bescherming bij de keizer om hun positie te behouden. Andersom bemoeide de keizer – die nominaal aan het hoofd stond van het Duitse Rijk – zich steeds meer met de kerkelijke staten, die hij als zijn natuurlijke bondgenoten beschouwde. Dat zien we ook terug in Thorn. Keizerin Maria Theresia zorgde ervoor dat haar schoonzus Anne Charlotte prinses van Lotharingen in 1756 door het kapittel van Thorn werd gekozen tot coadjutor van de vorstin-abdis. De coadjutor was de vrouw die de huidige vorstin-abdis terzijde stond bij ziekte of in hoge ouderdom, maar ze was vooral ook degene die het recht had om die vorstin-abdis op te volgen. Anne Charlotte van Lotharingen overleed evenwel in 1773, terwijl de oude vorstin-abdis van Thorn – de inmiddels 77-jarige Francisca Christina van Palts-Sulzbach – nog steeds leefde. Keizerin Maria Theresia schoof toen een andere kandidaat naar voren als coadjutor en dus opvolger van de vorstin-abdis: Cunegonda prinses van Saksen (1740-1826). Deze Cunegonda behoorde tot de crème de la crème van de Europese adel: haar vader was koning van Polen, haar zus Amalia was koningin van Napels en daarna van Spanje, haar zus Maria Jozefa was getrouwd met de Franse kroonprins, haar broer Albert was getrouwd met Maria Christina, een dochter van keizerin Maria Theresia – en daarmee is de opsomming van machtige familieconnecties nog lang niet afgerond. Maria Theresia had een ereschuld in te lossen tegenover Cunegonda van Saksen. Cunegonda was door Maria Theresia aangezocht als kandidate voor het tweede huwelijk van Jozef II, haar oudste zoon, maar Cunegonda was vervolgens versmaad ten faveure van een andere huwelijkskandidate. Om die schande ongedaan te maken, zocht Maria Theresia een passend alternatief voor Cunegonda. In het Duitse Rijk was er geen hogere positie denkbaar voor een ongetrouwde vrouw dan die van vorstin-abdis van Thorn en Essen, de twee meest vermaarde damesstiften van het Rijk. Daarvoor was wel een even arbeidsintensieve als kostbare verkiezingscampagne nodig, om de leden van de kapitellen van Thorn en Essen zover te krijgen dat zij Cunegonda als nieuwe coadjutor kozen. Die campagne kostte uiteindelijk meer dan 100.000 Hollandse guldens, een fortuin in die tijd, maar ze had wel succes. In 1775 werd Cunegonda verkozen en een jaar later, na het overlijden van de hoogbejaarde vorstin-abdis, werd zij de nieuwe vorstin-abdis van Thorn en Essen. Ze regeerde als een verlichte absolute vorstin. De facto schafte Cunegonda bijvoorbeeld de tortuur af en ook in andere opzichten was de rechtspraak in het Land van Thorn moderner dan die in de omringende gebieden. Mag het Land van Thorn in de geschiedenis van Nederland een *fremdkörper* zijn, in Duits en Europees perspectief gezien speelde het nietige staatje een interessante rol.

Exclusieve eisen

Hoe kwam het dat Thorn zo hoog stond aangeschreven in het Duitse Rijk, hoger dan tientallen andere damesstiften? Voor een deel hing dat samen met de staatkundige status van het stift Thorn: de meeste damesstiften vormden geen eigen ministaatje. Maar minstens zo belangrijk waren de exclusieve eisen die het stift Thorn stelde aan de meisjes die er stiftdames wilden worden. Een kandidate moest niet alleen zelf van hoge adel zijn – dat wil zeggen gravin of prinses in het Duitse Rijk – maar ook alle grootouders van haar grootouders moesten dat zijn. Omdat de Nederlandse Republiek nauwelijks hoge adel kende, is het lastig om zich een beeld te vormen van de vrouwelijke elite die zich in Thorn verzamelde. Het meest exclusieve (mannelijke) adellijke college uit de Republiek was de ridderschap van het graafschap Zutphen, die acht kwartieren van lage adel eiste: alle acht overgrootouders moesten baron of barones zijn. Dat was van een onvergelykbaar lager niveau dan de vrouwen uit Thorn. Wie zich in het stift Thorn verdiept, belandt dan ook in een wereld van gravinnen en prinsessen, die internationaal georiënteerd zijn en van wie de netwerken zich uitstrekken over half Europa. Stiftdame in Thorn worden, verleent prestige aan de hele familie. Wie een stift dame uit Thorn trouwt, weet dat hij niet hoeft te twifelen aan de hoogadellijke status van de bruid. Op 15 maart 1722 trouwt Karel Emmanuel kroonprins van het koninkrijk Piëmont-Sardinië met Anna Christina prinses van Palts-Sulzbach (1704-1723), een achttienjarige stift dame uit Thorn. Een jaar ervoor

Tentoonstelling over de prinsessen

In het Limburgs Museum in Venlo is van 3 oktober 2021 tot en met 3 april 2022 een grote tentoonstelling met de titel *De vergeten prinsessen van Thorn*. Hierin zijn bruiklenen te zien uit meer dan vijftig musea uit heel Europa en de VS, zoals Château Versailles, het Kunsthistorisches Museum, de Albertina en de Prinselijke Collecties Liechtenstein in Wenen, en de Staatliche Kunstsammlungen in Dresden. De tentoonstelling belicht de on-Nederlandse wereld van vrouwen van hoge adel in de achttiende eeuw. Meer informatie via www.limburgsmuseum.nl.

hebben informanten van de kroonprins zich in Thorn op de hoogte gesteld van uiterlijk, gezondheid, karakter en opvoeding van de prinses. Een schilderij toont Anna Christina als kersverse kroonprinses, met een robe vol juwelen en een hermelijnen mantel om haar schouder. Ze heeft de onbevengene frisheid die vrouwen op jeugdige leeftijd vaak zo bekoorlijk maakt, los van de al of niet aanwezige fysieke schoonheid. Reeds een jaar en twee dagen na haar huwelijk overlijdt Anna Christina, in haar kraambed in Turijn.

Wat doet kroonprins Karel Emmanuel, na een periode van rouw? Hij arrangeert andermaal een huwelijk met een stift dame uit Thorn, ditmaal met Polyxena prinses van Hessen-Rheinfels-Rotenburg, een nicht van zijn overleden vrouw. Hoewel zijn informanten haar in 1721 al hadden opgemerkt in Thorn, stuurt de kroonprins nieuwe onderzoekers op pad, met vijfhonderd *louis d'or* in de portemonnee om de tongen van kamermeisjes en andere vertrouwelingen in beweging te krijgen. Zij omschrijven Polyxena als een gezond en vriendelijk meisje met een goed karakter. Dat ze misschien iets te lichtvoetig is, wordt haar vergeven vanwege haar jeugdige leeftijd van zeventien jaar. Ze houdt van zingen, dansen, lange wandelingen maken en lezen, vooral Franse romans en geschiedenisboeken. Wat eten en alcohol betreft, is ze matig, maar ze is een liefhebster van koffie, chocolade en thee, die ze verschillende malen per dag consumeert. Op haar vijftiende is ze uit Rotenburg naar Thorn gekomen om haar opleiding af te ronden en beter Frans te leren. In die missie is ze geslaagd, getuige de levendige brieven die ze *en français* schrijft. Omdat Polyxena in alle opzichten een geschikte kandidaat is, trouwt kroonprins Karel Emmanuel in juli 1724 met haar. Zij schenkt hem zes kinderen. Wanneer Karel Emmanuel in 1730 de troon bestijgt, wordt zij koningin van Piëmont-Sardinië.

In Thorn hebben de stift dames in de zomer van 1724 heel goed in de gaten dat het prestigieuze huwelijk ook op hen afstraalt. 'Het is erg glorieus voor het kapittel Thorn dat een machtige prins als die van Piëmont hier een tweede stift dame komt zoeken, maar ik hoop dat zij gelukkiger zal zijn [dan haar voorgangster] en langer van haar ▶

Staatsieportret van Francisca Christina van Palts-Sulzbach, vorstin-abdis van Essen en Thorn. De Afrikaanse bediende Ignatius Fortuna draagt haar sleep. Bron: LVR-Amt für Denkmalpflege im Rheinland, Viola Blumrich.

geluk zal genieten, want dat verdient ze helemaal,' schrijft stiftsdame Maria Jozefa gravin van Königsegg-Rothenfels in een brief aan Charlotte gravin van Merode, geboren prinses van Nassau-Hadamar, een voormalige stiftsdame uit Thorn.

Rite de passage

De stiftsdames arriveren meestal als pubers in Thorn, op veertien- à zestienjarige leeftijd. Een periode in een stift doorbrengen is voor adellijke meisjes een soort *rite de passage* op weg naar volwassenheid: in het Rijnland gaat slechts een kleine minderheid van adellijke meisjes niet naar een stift. De jaren in een stift dienen om de omgangsvormen en leefwijze van de adel onder de knie te krijgen, op een leeftijd waarop de meisjes hun basisopvoeding – thuis en in een kostschool – al achter de rug hebben. In het eerste jaar in het stift dienen ze heel gedisciplineerd te leven,

Kwartierstaat die Charlotte prinses van Nassau-Hadamar (1703-1740) indiende om stiftsdame in Thorn te kunnen worden. Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Familiearchief Merode. Foto van de auteur.

Literatuur

Anke Hufschmidt, *Adlige Frauen im Weserraum Zwischen 1570 und 1700: Status, Rollen, Lebenspraxis* (Münster 2001).

Katrin Keller, *Hofdamen: Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts* (Wenen 2005).

Ute Küppers-Braun, *Frauen des hohen Adels im kaiserlich-freiweltlichen Damenstift Essen. Eine verfassungs- und sozialgeschichtliche Studie. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Stifte Thorn, Elten, Vreden und St. Ursula in Köln* (Münster 1997).

Antoine Lilti, *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle* (Parijs 2005).

Andreas Pečar, *Die Ökonomie der Ehre: Höfischer Adel am Kaiserhof Karls VI* (Darmstadt 2003).

Dietmar Schiersner, *Räume und Identitäten: Stiftsdamen und Damenstifte in Augsburg und Edelstetten im 18. Jahrhundert* (Berlijn 2014).

Teresa Schröder-Stapper, *Fürstabtissinnen. Frühneuzeitliche Stiftsherrschaften zwischen Verwandtschaft, Lokalgewalten und Reichsverband* (Keulen 2015).

Barbara Stollberg-Rilinger, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie* (München 2017).

maar daarna zijn ze er vrij, al staan ze er – als jonge meisjes – natuurlijk onder het toezicht van de oudere gravinnen en prinsessen. Net als die oudere vrouwen musiceren ze, dansen ze, reizen ze en doen ze alles wat bij de verfijnde adellijke levensstijl past. Spreken en schrijven doen ze in het Frans, de voertaal onder de stiftsdames in Thorn. Aan een prebende – het recht om stiftsdame te zijn – is in Thorn een behoorlijk jaarinkomen gekoppeld. Het bedrag wisselt weliswaar per jaar, maar wie geen gat in de hand heeft, kan er goed van leven. Dat inkomen van stiftsdames wordt niet gefinancierd uit de belastingopbrengsten van het Land van Thorn, maar uit de opbrengsten van landerijen en tiendrechten, met name in dorpen in de omgeving van Breda. Daarnaast ontvangen de meeste stiftsdames ook nog een jaarlijkse toelage van de familie, plus een gratis woning van het stift. Desondanks kampt menige stiftsdame in Thorn met financiële moeilijkheden. De behoefte om de status op te houden en niet onder te doen voor andere stiftsdames, maakt het verleidelijk om op grotere voet te leven dan de inkomsten toestaan. Wanneer de zestienjarige Felicitas gravin van Merode stiftsdame in Thorn wordt, schrijft zij meteen aan haar familie dat ze zijden robes nodig heeft, 'want men draagt hier niets anders dan zijde.' Sophia gravin van Hoensbroek, geboren gravin van der Leyen en Hohengeroldseck, wil met Pasen haar dochter bezoeken die stiftsdame is in Thorn, maar ze moet daarvan afzien, omdat ze niet over de passende kleding beschikt om zich in de 'grande monde' te vertonen.

Het typeert het spanningsveld waarin de vrouwen leven. Enerzijds leiden ze het luxe leven waarvan anderen alleen kunnen dromen: ze hoeven niet te werken en hoeven evenmin iets in het huishouden te doen, en ze hebben geld genoeg om zich aan hun liefhebberijen te kunnen wijden. Anderzijds dienen ze elke dag het bij hun stand passende gedrag te vertonen, om daarmee de belangen van hun familie te dienen. Hun huwelijken worden door de familie gearrangeerd, al hebben ze wel het recht om te weigeren als ze hun partner afstotelijk vinden. Sommige stiftsdames blijven uit vrije wil ongehuwd. 'Ik vind de vrijheid een groot voordeel. Wanneer men is getrouwd, is men genoodzaakt om onderworpen te zijn, want men heeft een meester gekozen. Het is aangener om zelf meester te zijn,' schrijft Felicitas van Merode, stiftsdame in Thorn. Een kleine aristocratische gemeenschap, waar zelfbewuste, internationaal georiënteerde vrouwen het voor het zeggen hebben, zo ziet Thorn er in de achttiende eeuw uit. Het is een heel andere wereld dan de burgerlijke Republiek waar Nederlandse historici zo vertrouwd mee zijn. Maar in de achttiende eeuw is de adellijke wereld zoals die in Thorn bestaat de norm, en is de burgerlijke Republiek de vreemde eend in de Europese bijt. ■

Spinoza en de weg naar het geluk. Een filosofie van de eenvoud

Frédéric Lenoir

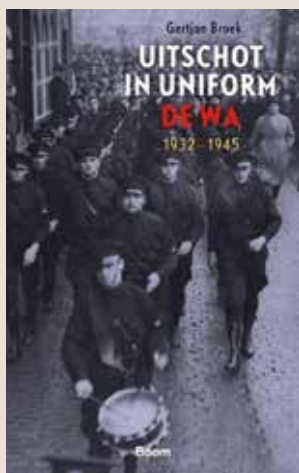
Mooi passend bij het (komende) themanummer van *Kleio* over de verlichting. In dit boek laat de schrijver zien dat (de radicale?) Spinoza op zoek ging naar 'een eeuwige en volmaakte blijdschap'. Hoe hij dat wilde bereiken? Lees zelf (voor) en laat uw leerlingen meegenieten.

Balans | € 20,00

Uitschot in uniform. De WA, 1932-1945

Gertjan Broek

Straatvechters die bij de NSB hoorden, dat was de WA. Hun harde optreden zorgde steeds meer voor verzet. Maar wie waren ze en wat wilden ze bereiken? Boom | € 24,90

Belaagd paradijs. Een geschiedenis van Georgië

Marc Jansen

Een boek dat je doet verlangen naar een reis door dit land: mooi gebied, maar vooral een boeiende geschiedenis. En dan niet alleen vanwege Josef Stalin, maar ook vanwege de vele invasies waarbij werd geprobeerd het Georgische volk te knechten.

Van Oorschot | € 22,50

Moederstad. Jakarta, een familiegeschiedenis

Philip Dröge

Verrassend goedkoop boek. Aanschaffen dus, want de metamorfose die Batavia/Jakarta heeft ondergaan is enorm. Het verhaal over de stad laat niet alleen de veranderingen zien, maar geeft ook een mooi tijdsbeeld.

Spectrum | € 24,99

Beter wordt het niet. Een reis door het Habsburgse Rijk en de Europese Unie

Caroline de Gruyter

Zeshonderd jaar lang bestond het Habsburgse Rijk. Het herbergde vele volkeren, met verschillende talen en culturen. Is dat vergelijkbaar met de Europese Unie? Lees deze reisbeschrijving en oordeel zelf.

De Geus | € 22,50

Pater familias. Het verhaal van mijn familie en de gangsters

Russell Shorto

Shorto moet zich rot geschrokken zijn toen hij ontdekte dat zijn opa een gevreesd maffialid was. De schrijver (de we kennen van prachtboeken over New York en Amsterdam) onderzoekt op welke wijze zijn familie bij de maffia terecht kwam en wat ze hebben uitgespookt. Een boeiend tijdsbeeld.

Ambo|Anthos | € 22,99

Treblinka 1943. Het verhaal van de opstand in het vernietigingskamp

Michał Wójcik

Op 2 augustus 1943 durfden enkelen het aan om een opstand te beginnen in Treblinka. Op basis van ooggetuigenverslagen wordt een beeld geschetst van die rebellie tegen de almachtige nazibeulen.

Omniboek | € 22,50

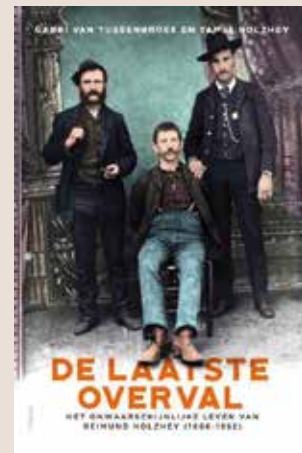
De razzia's van 22 en 23 februari 1941 in Amsterdam. Het lot van 389 Joodse mannen

Wally de Lang

Wie waren de Joodse mannen die de aanleiding waren tot de Februari-staking? De Lang zoekt uit waar ze woonden, wat voor werk ze deden en wat er

met hen gebeurd is nadat ze op de Houtmarkt (voor en na de oorlog het Jonas Daniël Meijerplein) werden gearresteerd. Slechts twee kwamen terug.

Atlas Contact | € 24,99

De laatste overval. Het onwaarschijnlijke leven van Reimund Holzhey (1866-1952)

Gabri van Tussenbroek en Tanja Holzhey

Jonge immigrant, later bandiet en gevangene, die weer later een keurig leven leidde. Bijzonder levensverhaal van deze Reimund, over wie de schrijvers veel informatie boven water hebben gekregen.

Prometheus | € 22,50

Naar de hel met Hitler. Verzet in het Derde Rijk (1933-1945)

Dirk Rochtus

Naast de bekende groepjes (*Die Weisse Rose*) en de beroemde personen (Von Stauffenberg) komen er ook onbekende personen en groepen in dit boek aan bod die het niet eens waren met Hitler en dapper genoeg waren om weerstand te bieden.

Vrijdag | € 22,50 ■

Onder redactie van **Ben Vriesema**.

Marianne de Soeten

Marianne de Soeten werd in 2020 gekozen tot 'Geschiedenisdocent van het jaar'. Ze geeft les op het Van Lodenstein College in Barneveld. De jury koos haar omdat zij 'geschiedenis heel dichtbij brengt'. Ze is een jaar lang ambassadeur van het geschiedenisonderwijs.

Aan welke klassen geeft u les, en voor hoeveel fte?

Ik heb 1,0 fte (Geschiedenis, Mens en Maatschappij en Engels) en geef les in de onderbouw: vmbo basis tot en met vwo 3.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Op de middelbare school had ik enkel docenten die niet alleen geschiedenis gaven, maar het ook 'ademden'. Ze waren enthousiast voor hun vak. Heel wat van die lessen en aantekeningen kan ik me nu nog herinneren.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Als kind kon ik me al verbazen over oude culturen zoals die in Egypte, en van de Azteken en de Inca's. En nu nog vind ik het fascinerend, ook de latere Pueblculturen, in het huidige Arizona en New Mexico.

Huizen in grotten van de Pueblcultuur in Mesa Verde National Park, Colorado.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Geschiedenis gaat over mensen die ons (vanuit het verleden en hun context) aansporen onszelf vragen te stellen over wie we zijn en wat we belangrijk vinden. Dit helpt leerlingen om kritisch na te denken en samen in gesprek te gaan. Ik probeer geschiedenis daarbij ook te gebruiken om enerzijds aan te tonen dat er 'niets nieuws onder de zon is', maar anderzijds dat geschiedenis zich nooit exact hetzelfde herhaalt, maar bepaalde structuren en verschijnselen wél. Als leerlingen zich hiervan bewust zijn, geeft hun dat meer grip op het onderzoeken en verklaren van concrete onderwerpen.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

In ons huidige onderwijs speelt historisch denken en redeneren een grote rol. Concreet betekent dat voor mij dat leerlingen historische kennis nodig hebben om mensen, verschijnselen en ontwikkelingen in een context te kunnen zien en plaatsen. Alleen dan kun je leerlingen ook écht laten ontdekken dat geschiedenis niet iets statisch is, maar dat het een krachtig gereedschap kan zijn voor het bieden van structuur in deze chaotische wereld. Het is een van mijn doelen om leerlingen bewust te maken van het feit dat we bij geschiedenis meestal met kennis achteraf praten, die kennis hadden de mensen op dat moment niet. Daarom moeten we hen niet met onze hedendaagse maatstaven beoordelen, maar de mensen en

hun daden vanuit de context van toen onbevangen tegemoet treden. Het is voor leerlingen vaak een eyeopener wanneer ze zich dit realiseren.

Denkt u dat de historische canon en de kenmerkende aspecten nuttig zijn om geschiedenis beter te begrijpen?

Persoonlijk ben ik van mening dat een historisch referentiekader essentieel is voor leerlingen om écht met geschiedenis bezig te kunnen zijn. Daarbij kan een canon en een lijst van aspecten behulpzaam zijn, het geeft enige structuur en richting. Aan de andere kant voelt het soms ook beperkend en ik vind dat de aspecten geen lijstjes mogen zijn die je afvinkt. Een docent moet de ruimte en de mogelijkheid hebben om onderwerpen die uit de klas komen of die buiten Europa liggen aandacht te kunnen geven, er moet ruimte zijn voor keuze voor zowel docent als leerling. Dit komt de motivatie en wat leerlingen leren van het vak alleen maar ten goede.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

De Leeuw van Vlaanderen van Hendrik Conscience. Ik hou van verhalen en behalve dat het geschiedenis beschrijft is het een krachtig verhaal, een epos bijna. Het laat ook zien waarom mensen in opstand komen, wat ze najagen en wat ze daar voor over hebben. Dit gaf mij stof tot nadenken over mijn eigen idealen en hoe ik die probeerde te realiseren.

Rechts: Adolf Hitler in Parijs, 1940. Heinrich Hoffmann Collection, U.S. National Archives and Records Administration.

Op welke wijze probeert u bij uw leerlingen de ‘historische sensatie’ op te roepen?

Ik begin graag de les met een schilderij of een foto. Dit prikkelt de nieuwsgierigheid van leerlingen en ze proberen dan vaak al allerlei dingen te raden. Zo begon ik eens een les over de komst van Alva in de Nederlanden met een schorpioen. Tijdens de les verzamelden leerlingen informatie over wat er in de Nederlanden gebeurde en hoe Alva optrad. Daarna keken we een clipje over een schorpioen en kwam de afbeelding terug. Leerlingen ontdekten overeenkomsten tussen de eigenschappen van dit dier en de manier waarop Alva optrad. Een andere les begon ik met een Kahoot die bestond uit allemaal complottheorieën over Adolf Hitler. Leerlingen waren enorm betrokken en verbaasd dat hun beeld op veel van deze onjuiste informatie was gebaseerd. Daarna deden we de opdracht ‘Meet Adolf the man’ waarbij we ook naar zijn persoonlijk leven keken tot 1924. Dat zijn mooie uren die veel te snel voorbij gaan!

Welke adviezen geeft u als ‘geschiedenisdocent van het jaar’ mee aan de collega’s in het land?

Denk niet altijd groot. Tegenwoordig wordt vaak gezegd dat je vooral ‘grote vragen’ aan de orde moet stellen en leerlingen veel moet laten doen met

allerlei multimediatoepassingen. De les moet vooral ‘flitsend’ zijn. Hier zit heus wel een kern van waarheid in, maar we hebben zoveel mooie verhalen te vertellen over mensen, gebeurtenissen en wat daarmee samenhangt. Onderschat de kracht van een goed verhaal niet!

Wat heeft de uitverkiezing tot ‘geschiedenisdocent van het jaar’ tot nu toe betekend?

Het is vooral een grote eer als leerlingen je voor zoiets voordragen en het heeft me nog meer gestimuleerd om enthousiast les te geven. Verder heb ik veel nieuwe mensen ontmoet waarmee ik onverwacht allerlei raakvlakken bleek te hebben of die mij weer andere inzichten gaven in mijn vak. Een recent hoogtepunt was een afspraak in het Rijksmuseum in deze lockdowntijd, waarbij ik onder begeleiding een stukje door het museum mocht lopen. Het was extra bijzonder om in een leeg museum alleen bij de Nachtwacht te staan.

Hoe vindt u dat geschiedenis aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Ik vind het belangrijk dat er kaders zijn, maar geef docenten ook ruimte om keuzes te maken. Zorg voor betekenisvolle opdrachten en afwisseling. Zie geschiedenis als het reizen met een tijdsmachine en blijf met de ogen van leerlingen meekijken: het samen verwonderen en beleven van het vak geeft motivatie en inspiratie voor de dag van morgen!

‘Blijf met de ogen van leerlingen meekijken: het samen verwonderen en beleven van het vak geeft motivatie en inspiratie!’

Kunt u een voorbeeld geven van een in uw ogen geslaagde geschiedenisles?

Ik nodig het verleden graag uit in de klas en probeer het tastbaar te maken. Laatst gaf ik les aan vmbo 2 en hadden we het over automatisering. Ik liet leerlingen zien dat het voor hen belangrijk is diploma’s te halen en je te specialiseren, omdat steeds vaker werk door computers en robots wordt overgenomen. We keken een filmpje van een autofabriek én hoe robots in de zorg worden gebruikt. Leerlingen waren enorm betrokken en heel verwonderd, ze konden er niet over uit dat dit allemaal al mogelijk was. Toen had ik de mogelijkheid om de link naar de industriële revolutie te leggen en uit te leggen dat de mensen toen zeker net zo verwonderd waren over de nieuwe ontwikkelingen als de leerlingen nu. We lazen vervolgens gewoon een stuk uit het boek en er werd instemmend geknikt en gereageerd. Leerlingen kregen van mij daarna de opdracht op een rij te zetten waar mensen dan zo verwonderd over waren en waarom. Ze gingen er gemotiveerd mee aan de gang, de geschiedenis had betekenis gekregen en dat is meer waard dan het afnemen van hoeveel toetsen dan ook! ■

De Eregalerij van het Rijksmuseum, waar de Nachtwacht hangt. Foto: Rijksmuseum.

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

Treurig terrein

Oorlogslandschappen in de Romeinse literatuur

In 9 n.Chr. loopt een Romeins leger onder aanvoerder Publius Quinctilius Varus in een vreselijke hinderlaag. Het is waarschijnlijk het werk van Arminius, een Germaanse vertrouweling van Varus. In de drassige Germaanse bossen worden drie legioenen bijna volledig vernietigd: minstens 15.000 Romeinse soldaten sneuvelen. Voor Rome is dit een militaire ramp, en een moeilijk verteerbare vernedering door een 'barbaarse' tegenstander met bescheiden militaire middelen.

Schilderij over de Slag bij het Teutoburgerwoud in 9 n.Chr. Geschilderd door Albert Koch in 1909.

Ongeveer honderd jaar later beschrijft de Romeinse geschiedschrijver Tacitus de plaats waar deze nederlaag zich heeft afgespeeld. In zijn beroemdste geschiedwerk, de *Annales*, vertelt hij hoe, zes jaar na de veldslag, een ander Romeins leger onder de jonge aanvoerder Germanicus dezelfde plek nadert. Zijn legionairs trekken met een ongemakkelijk gevoel door 'treurig terrein': het landschap om hen heen lijkt wel 'mismaakt', zowel door hoe het eruitziet alsook 'door alles wat het opriep'.¹ Wat de soldaten zien als ze de plek van de veldslag bereiken, is volgens Tacitus verschrikkelijk. De resten van een legerkamp zijn nog te zien 'en midden op het veld uitgebleekte botten. Soms verspreid, soms op een hoop, na vlucht of verzet, al naar gelang. Daarnaast afgeknakte speren, stukken paard. En dan op boomstronken gespieste schedels en in de wouden vlakbij barbaarse altaren. Tribunen, eersterangs centurions waren daar afgeslacht'.

Oorlogslandschappen

Tacitus' beschrijving van deze scène, en andere literaire berichten over de *Varusslag* of de Slag bij het Teutoburgerwoud, zijn door historici veelvuldig gebruikt om de toedracht van het bloedbad te reconstrueren, of om de precieze locatie ervan vast te stellen. Over beide zijn de geleerden nog lang niet

uitgepraat. Het onderzoeksproject *Landscapes of War in Roman Literature* kiest een andere invalshoek. Teksten over oorlogslandschappen blijken soms heel weerbarstig als het gaat om het onderzoeken van de precieze topografie van een veldslag, maar als we ze nauwkeurig lezen kunnen ze ons wel helpen om beter te begrijpen wat zo'n plek betekende. Voor antieke auteurs zijn landschappen, en met name oorlogslandschappen, namelijk niet enkel decor voor de actie. Een landschap of een plaats is voor hen zelf ook een acteur in het verhaal: het heeft effect op mensen, het doet iets met hen, en het bewaart herinneringen aan hun leven en sterven.

Tacitus laat ons in zijn scène bijvoorbeeld zien hoe een slagveld zijn eigen verhaal kan vertellen en mensen kan uitdagen tot het stellen van vragen over het verleden. De aanwezigen reconstrueren op basis van wat ze zien wat er gebeurd zou kunnen zijn. In het boven geciteerde stuk interpreteren ze bijvoorbeeld de botten die op een hoop liggen als teken van soldaten die zijn gesneuveld toen ze zich verzetten, terwijl de verspreide botten erop duiden dat hun col-

lega's op de vlucht sloegen. De drang van moderne historici en archeologen om met behulp van overblijfselen op het slagveld een reconstructie te maken wordt al gevoeld door Tacitus' Romeinse legionairs, die willen weten: wat is hier gebeurd?

Emoties

Het slagveld lokt niet alleen vragen over het verleden uit, het kan ook sterke emoties oproepen. Al voordat de Romeinen het slagveld ontdekken, voelen ze dat de omgeving iets met hen doet, ze worden ongemakkelijk en angstig. De regen, de kou, het terrein zelf, de bossen, de modder: alles doet hen denken aan het verschrikkelijke lot van hun collega's. Sterker nog: 'Heel het aanwezige leger schoot vol bij de droeve gedachte aan verwanten of vrienden, aan alles wat de oorlog brengt, alles wat mensen mee moeten maken.' Germanicus en zijn soldaten besluiten de botten van de gevallen uiteindelijk alsnog te begraven. Niemand weet of hij de botten van vriend of vijand in handen heeft, en de emoties lopen steeds hoger op: 'Met stijgende woede op de vijand, met treurnis en haat in het hart hebben zij hen begraven.' Terwijl

volgens Tacitus Germanicus deze woede weet te instrumentalisieren en vervolgens met de opgehitste soldaten overwinningen op de Germanen weet te boeken, is Tiberius, de keizer te Rome, juist bezorgd over het effect van zo'n treurige plek op de soldaten. Misschien zou die wel leiden tot 'minder strijd lust, meer schrik voor de vijand'?

Slagveldtoerisme

Tacitus laat de lezer zien hoe sterk het effect van oorlogslandschappen kan zijn: hoe een oorlogslandschap zowel een zoektocht naar de waarheid als ook heel uiteenlopende, sterke emoties van angst, woede, of verdriet kan uitlokken. Ook in onze tijd kennen we dit fenomeen: 'slagveldtourisme' groeit en reisorganisatoren dagen ons uit om te gaan *where history*

'Plaatsen bezoeken waar oorlog is gevoerd, helpt ons om een betere voorstelling te maken van wat er gebeurd is en het roept een sterke emotionele reactie op'

*was written.*² Plaatsen bezoeken waar oorlog is gevoerd, helpt ons om een betere voorstelling te maken van wat er gebeurd is en het roept een sterke emotionele reactie op. Het terugkeren naar de plek van oorlogshandelingen hebben we zelfs geritualiseerd en onderdeel gemaakt van oorlogsherdenkingen: Nederlandse voorbeelden hiervan zijn de jaarlijkse herdenking van de Operatie Market Garden in Arnhem, of de dodenherdenking op de Waalsdorpervlakte. In de Romeinse tijd zal het bezoek aan een voormalig slagveld een grote uitzondering zijn geweest. Dit is misschien niet heel verwonderlijk, gezien de logistieke beperkingen van trage en gevaarlijke reizen en de locatie van veel militaire conflicten aan de randen van het reusachtige Romeinse grondgebied. Weinig duidt erop dat er in Rome op ►

Bettina Reitz-Joosse is universitair hoofddocent Latijnse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Boven: Massale luchtlandingen op de Ginkelse Heide. Defensie, 2019.

¹ Alle hier geciteerde passages komen uit Tacitus, *Annales* 1.61-62. De vertaling is van de hand van Vincent Hunink, licht aangepast, en ontleend aan Hermeneus 81 (2009), 111-13.

² De slogan van reisorganisator Valor Tours is 'We go where history was written', zie www.valor-tours.com (bezocht op 17-04-2021).

Hermannsdenkmal, standbeeld van Hermann (Arminius) dat verwijst naar de Slag bij het Teutoburgerwoud.

significante schaal 'slagveldtourisme' plaatsvond. Het belang van literaire beschrijvingen van oorlogslandschappen in het antieke Rome moeten we juist in deze context begrijpen. Tacitus' lezers zouden hoogstwaarschijnlijk nooit zelf de tocht naar het 'treurige terrein' in de Germaanse wouden maken. Tacitus' beschrijving nam de plaats in van de eigen aanschouwing. Als de *Annalen* werden gelezen kon het (literaire) landschap de lezers alsnog uitdagen om op zoek te gaan naar de historische waarheid, en kon het bij hen sterke emoties oproepen. Hiervoor is het van ondergeschikt belang of Tacitus' beschrijving een betrouwbaar beeld geeft van de topografie van de *Varus-slag* in 9 n.Chr., of zelfs of het bezoek van Germanicus en zijn troepen aan die plek daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Het Teutoburgerwoud, zoals Tacitus het voorstelde, kreeg middels de literaire beschrijvingen ervan alsnog een plek in de herinneringscultuur van de Romeinen – en daarna.

Hedendaagse legende

De legendevorming rondom Teutoburg heeft in latere periodes vooral in de Duitse geschiedenis, en met name voor de opkomst van het nationalisme, een grote rol

gespeeld. Zo werd Arminius een boegbeeld voor de Duitse nationalistische beweging, en kreeg hij in 1875 op de (toen) vermeende plek van de veldslag een enorm standbeeld. Ook de literaire landschappen van Tacitus en zijn collega-schrijvers houden ons tot de dag van vandaag in hun greep. Wetenschappers proberen nog steeds te achterhalen wat er in 9 n.Chr. gebeurd is, en waar. Bezoekers van het archeologische museum en park in Kalkriese (de meest waarschijnlijke locatie van de *Varus-slag*) lopen nog dagelijks over het terrein, op zoek naar de historische waarheid, maar

ook in een poging om zich een zintuigelijke en emotionele voorstelling van het gruwelijke verleden te maken. Intussen speelt het Teutoburgerwoud opnieuw een hoofdrol, dit keer in het belangrijkste verhalende medium van onze tijd: Netflix. Daar is de serie *Barbarians* te zien, die vanuit een Germaans perspectief het verhaal van Varus' nederlaag opnieuw tot leven brengt. De eerste scène van de trailer? Bespied door de Germanen trekt het Romeinse leger door een donker, mistig bos – met andere woorden, door het 'treurige terrein' van Tacitus. ■

Verder lezen

- **Haßmann, H.** (2009), 'Kalkriese - [K]eine Kontroverse', in *Varusschlacht im Osnabrücker Land*, 158-167. Een inleiding op het wetenschappelijke debat rondom de locatie.
- *Hermeneus* 81 (2009), themanummer over de *Varus-slag*, met een breed palet aan wetenschappelijke benaderingen van de slag in de vorm van toegankelijke, korte artikelen.
- Voor de allernieuwste, spectaculaire archeologische vondsten op het slagveld, zie tinyurl.com/K3RVS.
- Voor meer informatie over het *Landscapes of War in Roman Literature*-project, zie www.landscapes-of-war.com.
- **Reitz-Joose** (2019), 'Lesen, schauen, spüren: Römische Schlachtfelder als *monumenta*', in *Gymnasium* 126, 127-146.

Slavernij

Eveline Sint Nicolaas, Valika Smeulders (e.a.)

In tien schitterende portretten komen er onbekende verhalen over de slavernij naar voren. Deze verhalen kunnen prima in de klas gebruikt worden. Hopelijk is het als u dit leest mogelijk om naar de bijbehorende tentoonstelling in het Rijks te gaan!

Rijksmuseum en Atlas
Contact | € 27,99

De Friezen.

Een geschiedenis

Flip van Doorn

'Fryslân boppe, Hollân yn'e groppe.' De Friezen zien zichzelf graag als een apart volk, en zijn daar trots op. Maar wat is de oorsprong der Friezen en is het terecht dat ze zich als anders beschouwen dan 'de Hollanders'?

Thomas Rap | € 24,99

Je mag wel bang zijn, maar niet laf. De eneroverende en noodlottige geschiedenis van de familie Bakker

Toni Boumans

In een strenggereformeerde familie blijken een aantal kinderen homoseksueel te zijn. Daarnaast accepteren ze absoluut de overheersing van de Duitsers niet. Het gevolg is een boeiend, maar tegelijk treurig verhaal over een familie van wie tijdens het bevrijdingsfeest op de Dam nog een lid wordt doodgeschoten.
Balans | € 23,99

De kosmische komedie

Frank Westerman

Galileo, Joeri Gagarin, Eise Eisinga, het planetarium in Westerbork: ze komen allemaal langs in deze zoektocht door het heelal. Net als de andere boeken van Westerman leest dit makkelijk en is er genoeg om over te verhalen in de klas.
Querido Fosfor | € 22,99

Slotakkoord. Het einde van politieke levens

Diederick Slijkerman en Henk te Velde (red.)

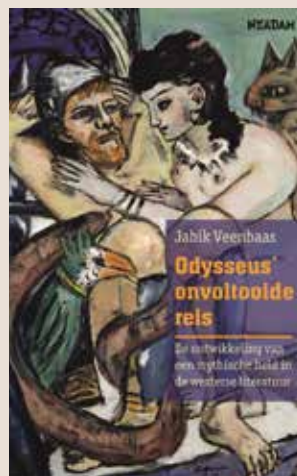
In twaalf portretten wordt gekeken naar politici die uit de Haagse politiek zijn gestapt. Hoe verging het hun daarna?

Unieboek Het Spectrum | € 24,99

Odysseus' onvoltooide reis. De ontwikkeling van een mythische held in de westerse literatuur

Jabik Veenbaas

Het verhaal van Odysseus stopt niet bij Homerus. Veel schrijvers hebben het verhaal na hem verteld. Veenbaas, kenner van de verlichting, neemt ons mee op een reis langs de belangrijkste schrijvers.
Nieuw Amsterdam | € 22,99

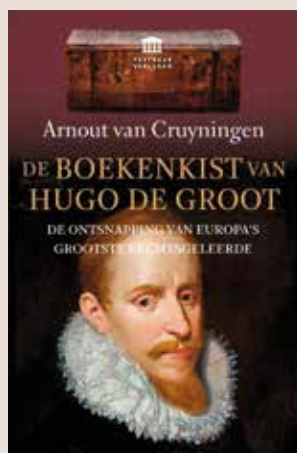
De boekenkast van Hugo de Groot.

De ontsnapping van Europa's grootste rechtsgeleerde

Arnout van Cruyningen

Makkelijk leesbaar boek met veel afbeeldingen over de ontsnapping van de tegenstander van Maurits, dit jaar precies 400 jaar geleden.

Omniboek | € 20,99

Hier is het gebeurd. 50 plekken uit de bezettingstijd om bij stil te staan

Ad van Liempt en Rolf Baas

Mooi uitgegeven boek (met prachtige foto's) over plekken waar tijdens de oorlog belangrijke gebeurtenissen plaatsvonden. Een reisboek en leesboek ineen.
WBooks | € 24,95

Duizend bommen en castraten.

Censuur in de strip

Jan Smet

Een veelomvattend boek over strips die in de loop der tijd zijn verboden of gecensureerd. Soms is meteen duidelijk waarom (erotische tekeningen), soms niet, maar gelukkig wordt het duidelijk uitgelegd.
Vrijdag | € 45,00

De gouden eeuw van de Romeinen in de Lage Landen

Tom Buijtdorp

Een reis door Romeins Nederland en België. De periode van Hadrianus komt weer tot leven door de beschrijving van verschillende voorwerpen.
Omniboek | € 22,50 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Expeditie Onderzoek

Lespakket over herdenken en herinneren bij de Romeinen

In Nederland worden oorlogen met een aantal vertrouwde rituelen herdacht. Twee minuten stilte, vlaggen halfstok, de kranslegging op de Dam: de hele natie staat stil bij de oorlogsslachtoffers sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Maar hoe zat dat bij de Romeinen? Die zijn in nogal wat oorlogen verwickeld geweest. Op welke manier speelde herdenken en herinneren voor hen een rol? In deze online lessenserie gaan leerlingen aan de slag met deze vraag.

Bettina Reitz-Joose is universitair hoofddocent Latijnse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en lid van de Jonge Akademie van de KNAW.

Wat?

De Romeinen vochten veel oorlogen uit op slagvelden. In diverse bronnen staan kleine aanwijzingen die samen misschien de puzzel kunnen oplossen over herinnering en herdenking bij de Romeinen. De onderzoeksvraag die centraal staat, luidt namelijk: Welke rol speelden slagvelden voor de oorlogsherinnering en oorlogsherdenking van de Romeinen? Tijdens de video's en lessen ervaren leerlingen hoe een literatuurwetenschapper te werk gaat en hoe hij of zij antwoord probeert te

vinden op vragen aan de hand van kleine aanwijzingen in gedichten, verslagen, afbeeldingen van veldslagen (bijvoorbeeld stenen reliëfs), monumenten en archeologische vondsten. Leerlingen verplaatsen zich in de wetenschapper door systematisch de onderzoekscyclus te volgen die telkens terugkomt als schatkaart: van eiland naar eiland komt het antwoord op de vraag steeds dichterbij.

Wie?

Onderbouw havo/vwo.

Wanneer?

Het lespakket past bij tijdvak 2, Grieken en Romeinen.

Hoe lang?

Drie lessen van vijftig minuten, met de mogelijkheid tot verlenging door aanvullende opdrachten.

Hoe?

Het lespakket bestaat uit video's, werkbladen voor leerlingen en een docentenhandleiding. Er zijn twee versies: één voor thuisonderwijs en één voor in de klas. In drie lessen worden de verschillende fasen van de onderzoekscyclus doorlopen aan de hand van een video en opdrachten. Als docent kun je zelf kiezen welke opdrachten goed bij de leerlingen en het lesprogramma passen. In de eerste les wordt het onderwerp verkend waarin de leerlingen in groepjes werken aan hun begrip over herdenken en herinneren. Samen bekijken ze een video, beantwoorden ze vragen, duiken ze de literatuur in en ontwerpen ze een onderzoeksvraag aan de hand van een 'vragenkompas'. In deze eerste les staan de onderzoeksfasen 'verkennen en verwonderen' en 'onderzoeksvraag en hypothese opstellen' centraal. De tweede les gaat dieper in op hoe je bronnen zoekt, beoordeelt en gebruikt, waarna de onderzoeksvraag wordt bijgesteld. Bij deze les zijn er aanvullende opdrachten over creatief schrijven en intensief lezen. Het gaat hier om de onderzoeksfasen 'onderzoeksvraag en hypothese opstellen', 'onderzoeksvraag maken' en 'resultaten verzamelen'. In de derde en laatste

les wordt ingegaan op het belang van dit onderzoek. De leerlingen oefenen met presentaties en anekdotes en kunnen eventueel starten met hun eigen onderzoek. De onderzoeksfasen 'conclusies trekken', 'presenteren' en 'nieuwe vragen' staan centraal in deze laatste les.

Wat levert het op?

Leerlingen leren systematisch te werken door het gebruik van de onderzoekscyclus en de focus op onderzoeksvaardigheden. Verschillende vakvaardigheden als het ordenen van informatie, inleven, verbanden leggen, bronnen zoeken, ordenen en gebruiken komen aan bod. Zowel kerndoelen van Nederlands als Mens & Maatschappij staan centraal, waarbij inhoud (Grieken en Romeinen) en vorm (onderzoeksvaardigheden) elkaar afwisselen. Leerlingen krijgen inzicht in het werk van een wetenschapper en leren zelf de onderzoekscyclus toe te passen. Tot slot wordt inhoudelijk aandacht besteed aan de rol van herdenken in onze eigen cultuur, en het 'nut' van historisch onderzoek. ■

Nationale Dodenherdenking op de Dam. Foto: Nationaal Comité 4 en 5 mei. Linkerpagina: Onderzoekscyclus 'Herdennen bij de Romeinen', Rijksuniversiteit Groningen.

Lesmateriaal

- De docentenhandleidingen, werkbladen voor leerlingen en bijpassende posters zijn gratis aan te vragen via rug.nl/expeditieonderzoek en de video's zijn vrij toegankelijk op het YouTube-kanaal van RUG Scholierenacademie.
- Voor de vakken Grieks en Latijn in de bovenbouw van het gymnasium is ook een lespakket beschikbaar. Kijk voor meer informatie en de gratis download op tiny.cc/K7RUG.

Dhammaloka tegen het

De Ierse boeddhistische monnik die het opnam tegen het Britse Rijk

Rond 1900 was het Britse Rijk op het toppunt van zijn macht. In Azië omvatte het naast het huidige India, Pakistan en Bangladesh ook delen van Myanmar, het vroegere Birma. Daar speelde zich een opmerkelijke confrontatie af tussen het Britse en het traditionele gezag.

Gijs van Gaans is vakdidacticus en docent-opleider aan Fontys Lerarenopleiding Tilburg.

Op 2 maart 1901 vierden Birmese boeddhisten het Tabaung-festival in de Shwedagonpagode te Rangoon. Vele pelgrims waren van heinde en verre gekomen voor de festiviteiten op het pagode-terrein. Plotseling verstoorde een confrontatie tussen een lokale monnik, U Dhammaloka, en een Indiase politieagent de feestelijke drukte.¹ De agent betrad het heilige terrein met zijn schoenen nog aan. Lokale boeddhisten beschouwden pagodes als stoepa's, reliekschrijnen voor lichamelijke overblijfselen van de Boeddha. Wie met zijn vuile schoenen de pagode betrad, besmeurde dus het lichaam van de Boeddha zelf. Lokale boeddhisten ervoeren het optreden van de agent daarom als respectloos. De confrontatie leidde tot enige commotie in Birma, dat op dat moment onderdeel was van het Britse Rijk. Niet alleen was het opvallend dat een monnik het gedrag van een ambtenaar van het gevestigde gezag corrigeerde. Veel schokkender was de afkomst van de monnik in kwestie: het was namelijk een Ier en dus een witte man die de koloniale macht uitdaagde!

Reizen over de wereld
Hoe Dhammaloka in Birma terecht kwam, is onduidelijk. De naam Dhammaloka had hij aangenomen bij zijn wijding tot monnik. Met die wijding nam hij tevens afstand van zijn leven tot dan toe. Zijn biografie tot aan zijn inwijding is daardoor

lastig te reconstrueren. De auteurs van een pas verschenen biografie stellen dat hij waarschijnlijk in 1856 te Dublin was gedoopt als Laurence Carroll. Laurence' vader was een kleine winkelier. Aangezien Laurence twee oudere broers had, erfde hij niets. Er zat voor hem niets anders op dan te emigreren, zoals veel Ieren in deze periode deden. Allereerst vertrok hij naar de Verenigde Staten, waar hij een zwervend bestaan leidde op zoek naar werk.

Als trans-Atlantisch matroos kwam hij uiteindelijk terecht in Zuidoost-Azië. Na een verblijf in Ceylon, en mogelijk ook in Siam, vestigde hij zich in Birma, het enige land waar hij naar eigen zeggen een leven kon opbouwen.

Laurence had meer van de wereld gezien dan veel van zijn Europese tijdgenoten. Vanwege zijn eenvoudige afkomst had hij in de VS samengewerkt met mensen van verschillende etniciteiten, met Chinese koelies als fruitplukker en met de lokale Aziatische bevolking in de havens aldaar. De culturele afstand die de Europese elite creëerde tot de inheemse bevolkingen was voor mensen als Laurence veel kleiner.

In Birma was het boeddhisme alom aanwezig, zowel in de vele kleurrijke tempels als door de monniken die iedere morgen hun bedelronde liepen. Vanwege de dagelijkse ontmoeting met deze religie besloot Laurence zich erin te verdiepen. Het levensverhaal van de historische Boeddha raakte hem. In zijn

¹ De titel 'U' betekent zoiets als 'heer'.

schaarse vrije tijd bestudeerde hij de heilige teksten in hun oorspronkelijke taal, met hulp van enkele monniken. Uiteindelijk deden de teksten en het leven van die monniken hem besluiten zich als een van de eerste westerse mannen te laten wijden als boeddhistische monnik.

Boeddhistische macht

In de periode rond Dhammaloka's wijding tot monnik en zijn optreden in de pagode, verkeerde het Birmese boeddhisme in crisis. Dat boeddhisme was voor de komst van de Britten een politieke en maatschappelijke machtsfactor in de Birmese samenleving. Birmezen beschouwden hun vorst als *dhammaraja*, een koning die rechtschapen is in de boeddhistische leer. Deze *dhammaraja* functioneerde als een beschermheer van de Birmese *sangha*, de gemeenschap van monniken.

Hij benoemde de zogenaamde *thathanabaing*, de boeddhistische patriarch, die op zijn beurt weer optrad als de belangrijkste raadsheer van de vorst. Een uitgebreid netwerk van rituelen bevestigde de positie van zowel monniken als vorst, en daarmee hun gezamenlijke macht over de Birmese leken.

Birma werd relatief laat gekoloniseerd. De Britten voegden het gebied door middel van een drietal oorlogen (1824-1826, 1852-1853 en 1885) stapsgewijs aan hun rijk toe. Als laatste annexeerden zij op 1 januari 1886 Opper-Birma. Koning Thibaw werd verbannen en het sacrale koningschap afgeschaft. De Britten plunderden het paleis te Mandalay, dat een grote culturele en religieuze betekenis had. Na de verbanning van de koning werden het bestuur en de samenleving ingrijpend gemoderniseerd. De Britten weigerden de sacrale taken van de

dhammaraja op zich te nemen, aangezien zij zich zo min mogelijk wensten te bemoeien met lokale religies. Toen de laatste *thathanabaing* aftrad, weigerden ze daarom een nieuwe te benoemen. Veel boeddhisten beschouwden de afschaffing van de traditionele bestuurlijke verantwoordelijkheden als anti-boeddhistisch beleid.

Het wegvallen van de patriarch en de koninklijke steun voor de *sangha* raakte het Birmese boeddhisme diep. Daarbij wilden de Britten het westerse onderwijs bevorderen. Traditioneel speelden de kloosters een grote rol in het onderwijs aan Birmese jongens. Dit kloosteronderwijs had een sterk religieus karakter. Monniken beschouwden westerse, wetenschappelijke inzichten als minder waardevol: hun boeddhisme leerde juist dat de mens de natuur uiteindelijk nooit onder controle kan krijgen. Men moest leren de universele werkelijkheid, zoals deze nu eenmaal is, te accepteren.

Linkerpagina boven: Portret van Dhammaloka, maker en tijd onbekend.

Linksonder: Koning Thibaw, koningin Supayalat en haar zus prinses Supayaji in het koninklijk paleis in Mandalay. Collectie Willoughby Wallace Hooper.

Hiernaast: Jonge boeddhistische monniken gaan op weg om te bedelen, circa 1900 in toenmalig Birma. Bron: Niday Picture Library/Alamy.

'In zijn schaarse vrije tijd bestudeerde hij de heilige teksten in hun oorspronkelijke taal, met hulp van enkele monniken'

Deze opvattingen stonden in schril contrast met de westerse gedachte dat de wereld verbeterd kan worden door middel van moderne technieken en uitvindingen.

Schoolstrijd

De Britten stimuleerden aanvankelijk het opnemen van moderne kennis in het kloostercurriculum. Enerzijds werden ze daarin gedreven door minachting van traditionele kennis en een ideologische rechtvaardiging voor hun eigen koloniale macht. Anderzijds wilden ze ook oprecht de Europese cultuur en kennis bijbrengen, omdat ze overtuigd waren van de heilzame effecten daarvan op het leven in Birma. In 1866 ►

stelden de koloniale autoriteiten voor om door de overheid gecertificeerde docenten te plaatsen binnen kloosterscholen, uiteraard voor moderne vakken. De kloosters beschouwden een dergelijke bemoeienis met het religieuze onderwijs als een volgende poging de macht van de monniken te breken. Religieuze leiders verboden het moderne onderwijs als een overtreding van de *Vinaya* (de lange opsomming van monastieke regels). Als gevolg van dit verbod werden er buiten de kloosterscholen voor Europees onderwijs opgericht. Veel ouders die kansen voor hun kinderen zagen binnen het koloniale systeem stuurden hen naar Europese scholen. Daardoor werd de macht van de monniken nog verder uitgehold. In haar zoektocht naar culturele relevantie in deze koloniale context viel de Birmese *sangha* uiteen. Enkele monniken drongen aan op religieuze hervormingen. Zij zagen zichzelf als de beschermheren van het Birmese boeddhisme tegen de negatieve invloeden van de moderne koloniale machthebbers. Zij benadrukten het nauwgezet naleven van de *Vinaya*: monniken dienden de ware leer (*dhamma*) zuiver en oprecht te belichamen.

Alleen door het goede ethische voorbeeld te geven konden zij het boeddhisme redden van de bedreiging van het moderne denken, dat zich behalve in het onderwijs ook openbaarde in het optreden van christelijke missionarissen.

Schoenen uit

Het incident in de pagode te Rangoon toont de antikoloniale opstelling van het Birmese boeddhisme. Europeanen hadden zich al langer verzet tegen het verplicht uittrekken van schoenen. Ze vonden het smerig en vernederend, omdat het hen op gelijke voet plaatste met de inheemse bevolking. De Birmese leiders drongen er bij het Britse bestuur op aan het uittrekken van schoenen te verplichten. In 1875 volgde die verplichting, maar alleen voor personen van wie de eigen religieuze voorschriften het uittrekken van schoenen op heilige plekken vereisten. Bijgevolg gold deze bepaling wel voor moslims en hindoes, maar niet voor christenen. De agent in kwestie was Indiaas en blijkbaar geen christen. Daarbij was hij op dat moment ook niet in functie, hoewel hij nog wel zijn uniform aanhad. Dhammaloka lijkt bewust een agent

in uniform terechtgewezen te hebben, om zodoende ook het hele koloniale bestuur aan te spreken.

De agent in kwestie verliet boos de pagode en beklaagde zich bij zijn Europese leidinggevende. Die dreigde alle monniken vast te zetten voor de duur van het festival, maar zette zijn dreigement uiteindelijk niet door. Toch was daarmee de kous niet af, want de pers pikte het verhaal op. Media-aandacht voor het incident bracht een maatschappelijke discussie op gang. De Birmese bevolking schaarde zich grotendeels achter Dhammaloka. De politie besloot daarom een onderzoek tegen de monnik in te stellen wegens verdenking van opruiing. Dit onderzoek leidde echter tot niets.

Symbol

Met de toetreding van Dhammaloka tot de *sangha* kregen de boeddhistische hervormers een belangrijke troefkaart in handen. Dhammaloka's bekering ondergroef de notie dat de moderne, christelijke cultuur van de Britten superieur zou zijn. Als dat zo zou zijn, dan zouden christenen zelf niet zomaar overstappen naar het boeddhisme. Het feit dat Dhammaloka

Britse officieren poseren tijdens een expeditie naar Mogaung, een stad in Birma. Foto gemaakt in 1886.

Birmese monniken staan in de rij voor een tempel. Ze krijgen daar voedsel. De foto dateert uit 1895. Foto: Philip Adolphe Klier. Bron: British Library.

ook gangbare uiterlijke kenmerken van de moderne levensstijl – westerse kleding en schoeisel – afzwoer, maakte hem helemaal een symbool van culturele weerstand. Gekleed in een traditionele monnikspij en op blote voeten reisde hij door Birma om lezingen te verzorgen. Overal werd hij enthousiast ontvangen.

Nog belangrijker dan zijn etnische afkomst bleek zijn kennis van het christendom, een gevolg van de grondige catechisatie binnen de negentiende-eeuwse kerk. Hij bekritiseerde het christendom op verschillende gronden. Zo betoogde hij dat zelfs de patriarchen uit het Oude Testament de ethische voorschriften van die Bijbel niet naleefden. Vergeleken met de Bijbel zou de ethische leer van de Boeddha, bewaard in de eigen geschriften, niet alleen veel congruenter zijn, maar lieten die teksten ook zien dat de Boeddha en zijn monniken beter in staat waren deze na te leven. Ook de boeddhistische monniken belichaamden door hun trouwe naleving van monastieke regels de morele superioriteit van het boeddhisme. Daarbij verloor het christendom als gevolg van emancipatiebewegingen in Europa al aanhangers. Als Europa al geen behoefte meer had aan het christendom, waarom moest Azië er dan nog toe overgaan? Het christendom bracht volgens

hem enkel slechte ideeën en gewoontes. Voor veel christelijke dogma's was buiten de Bijbel geen bewijs te vinden. De Boeddha daarentegen had zijn aanhangers aangeraden zijn leer in hun eigen leven toe te passen om te bepalen wat voor hen wel of niet werkte. Het boeddhisme zou daarom ook de rationelere religie zijn. Daarnaast benadrukte Dhammaloka dat het christendom alcoholgebruik niet veroordeelde. Naast de Bijbel namen christelijke missionarissen een fles whisky mee. Zij werden daarom door hem verantwoordelijk gehouden voor het groeiende alcoholisme in Azië.

Niet ongestraft

Dhammaloka's optreden, naast in Birma onder andere ook in Ceylon, India en Singapore, kon niet zonder gevolgen blijven. Missionarissen zetten hem en enkele andere vroege westerse boeddhisten neer als leden van een onwetende Europese arbeidersklasse, mannen die het ware christendom nooit geheel doorgrond hadden. Dhammaloka's polemische stijl maakte hem desondanks steeds populairder onder de lokale bevolking. Uiteindelijk klaagden westerse missionarissen en koloniale bestuurders Dhammaloka in 1911 aan voor opruiing, een serieuze misdaad in de Britse kolonies. De rechter achtte hem

schuldig. Na deze veroordeling bleef het erg stil rond Dhammaloka. Hij lijkt in 1912 Birma verlaten te hebben, maar verder is er weinig met zekerheid over zijn verdere leven te zeggen. Mogelijk stierf hij in 1913. Het verhaal van Dhammaloka biedt, bekeken tegen de achtergrond van de Birmese kolonisatie, een aantal interessante invalshoeken om de geschiedenis van het Britse Rijk te bestuderen. Allereerst werpt het een ander licht op de relatie tussen westerlingen en de inheemse bevolking. Als witte boeddhist kreeg Dhammaloka juist aandacht, omdat hij afweek van de koloniale norm. Toch was hij niet de enige westerling die dankzij zijn lage sociaaleconomische status integreerde in

‘Naast de Bijbel namen christelijke missionarissen een fles whisky mee; zij werden door Dhammaloka verantwoordelijk gehouden voor het groeiende alcoholisme in Azië’

de lokale cultuur. Ten tweede biedt zijn levensverhaal een bijzondere blik op de culturele weerstand tegen de koloniale machthebber. Deze weerstand verenigde een modernisering van het boeddhisme, in de vorm van een striktere naleving van traditionele ethische regels, met een nationalistische retoriek tegen andere religies. ■

Bronnen

- Harvey, P.** (1990), *An introduction to Buddhism. Teachings, history and practices* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Schober, J.** (2011), *Modern Buddhist Conjunctures in Myanmar. Cultural Narratives, Colonial Legacies, and Civil Society* (Honolulu: University of Hawai'i Press).
- Schober, J.** (2012), 'Modern Buddhist Conjunctures in Southeast Asia', in: David L. McMahan (ed.), *Buddhism in the Modern World* (Londen/New York: Routledge), 10-28.
- Turner, A., Cox, L. & Bocking, B.** (2020), *The Irish Buddhist. The Forgotten Monk Who Faced Down the British Empire* (New York: Oxford University Press).

Een andere manier van

Alexander von Humboldt als plantengeograaf

Op 14 september 1869 staan verschillende sociëteiten en geleerde gezelschappen stil bij het honderdste geboortjaar van Alexander von Humboldt (1769-1859). De Amerikaanse filosoof Ralph Waldo Emerson (1803-1882) houdt een korte toespraak. Hij beschrijft Humboldt als een 'wereldwonder', vergelijkbaar met historische figuren als Julius Caesar en Aristoteles. Hoewel Emersons laudatio wat overdadig klinkt, was Humboldt inderdaad van bijna alle wetenschappelijke markten thuis.

Humboldt begint zijn wetenschappelijke loopbaan als geoloog in dienst van het Pruisische Ministerie voor Mijnbouw. Al snel verdiept hij zich in andere vakgebieden, waaronder dierfysiologie, galvanisme en plantkunde. Tijdens zijn reizen ontpopt hij zich ook als een kundige geograaf (hij ontdekt de waterverbinding tussen de Orinoco en de Amazone), landbouwkundige (hij ziet het belang van guano, vogelpoep, de voorganger van kunstmest) en vulkanoloog (hij trotseert onder meer de Cotopaxi en de Chimborazo, vulkanen in Ecuador). Daarnaast verdient Humboldt zijn sporen in de zoölogie, antropologie, archeologie, oceanologie, meteorologie en houdt hij als alpinist meer dan drie decennia het hoogterecord bergbeklimmen. Hij weet zelfs een nieuw vakgebied in het leven te roepen: plantengeografie.

Humboldts reizen

Een groot deel van zijn bekendheid dankt Humboldt aan zijn reizen. Maar weinig mensen weten dat Nederland een van zijn eerste reisbestemmingen is. Op eenentwintigjarige leeftijd zakt Humboldt samen met de doorgewinterde reisschrijver Georg Forster (1754-1794) de Rijn af. Forsters driedelige reisverslag, *Ansichten vom Niederrhein* (1791), bevat ook een uitgebreid verslag van hun bezoek aan Nederland. Maar de reis die Humboldt wereldfaam brengt, is zijn expeditie naar Zuid-Amerika. Samen met zijn reisgezel, de Franse botanicus Aimé Bonpland (1773-1858), doet hij eerst Madrid aan om toestemming te krijgen van de Spaanse koning om door diens Zuid-Amerikaanse koloniën te reizen. Deze wetenschappelijke expeditie zou in totaal vijf jaar duren, leverde een schat aan wetenschappelijke informatie op en inspireerde natuurgeleerden zoals Charles Darwin om in Humboldts voetsporen te treden. Het voert te ver om zijn avonturen in Zuid- en later ook Noord-Amerika hier in detail te behandelen. Maar laat ik toch drie bijzondere episodes uit zijn reisverslag in herinnering brengen.

Sidderalen

Op 19 maart 1800 zijn Humboldt en Bonpland getuige van de vangst van sidderalen in de buurt van het dorpje Calabozo, Venezuela. De dorpelingen nemen de heren mee naar een modderig moeras. Onderweg drijven zij wilde paarden en muilezels samen, om ze vervolgens de modderpoel in te jagen. De groep vormt een cirkel rondom het water om met stokken en harpoenen te voorkomen dat de dieren het water ontvluchten. Vervolgens zijn de twee natuurgeleerden getuige van een bijzonder wreed spektakel. Door het hoefgetrap van de panikerende paarden en ezels komen de zoetwatervissen aan de oppervlakte en gaan over tot de aanval. Humboldt en Bonpland kijken toe hoe de vissen enorme stroomstoten toedienen, waarbij ten minste twee paarden bezwijken en ter plekke verdrinken. Als na enige tijd de sidderalen hun elektrische kracht hebben verbruikt, betreden de dorpelingen het water en in een mum van tijd vangen zij een vijftal sidderalen. Dit stelt Humboldt in de gelegenheid de elektrofysiologie van deze wonderlijke vissen te onderzoeken voor de wetenschap.

Gevleugelde woorden

Humboldts reisverslag bevat ook een legendarische linguïstische anekdote. In hun zoektocht naar de bron van de Orinocorivier verblijft hij samen met Bonpland bij de zogeheten Carib-stam in de buurt van de Maypures-cataracten. Als zij in de avond aankomen in het dorp wordt Humboldt voorgesteld aan de laatste spreker van de Ature-taal. Bij fakkellicht wordt hij begeleid naar een kooi waar enkele grote papegaaien op stok zitten. Een van de vogels blijkt de laatste spreker van de taal van de Ature-indianen. Humboldt wordt verteld dat deze papegaai in het verleden is geroofd toen de Carib in een bloederige strijd de

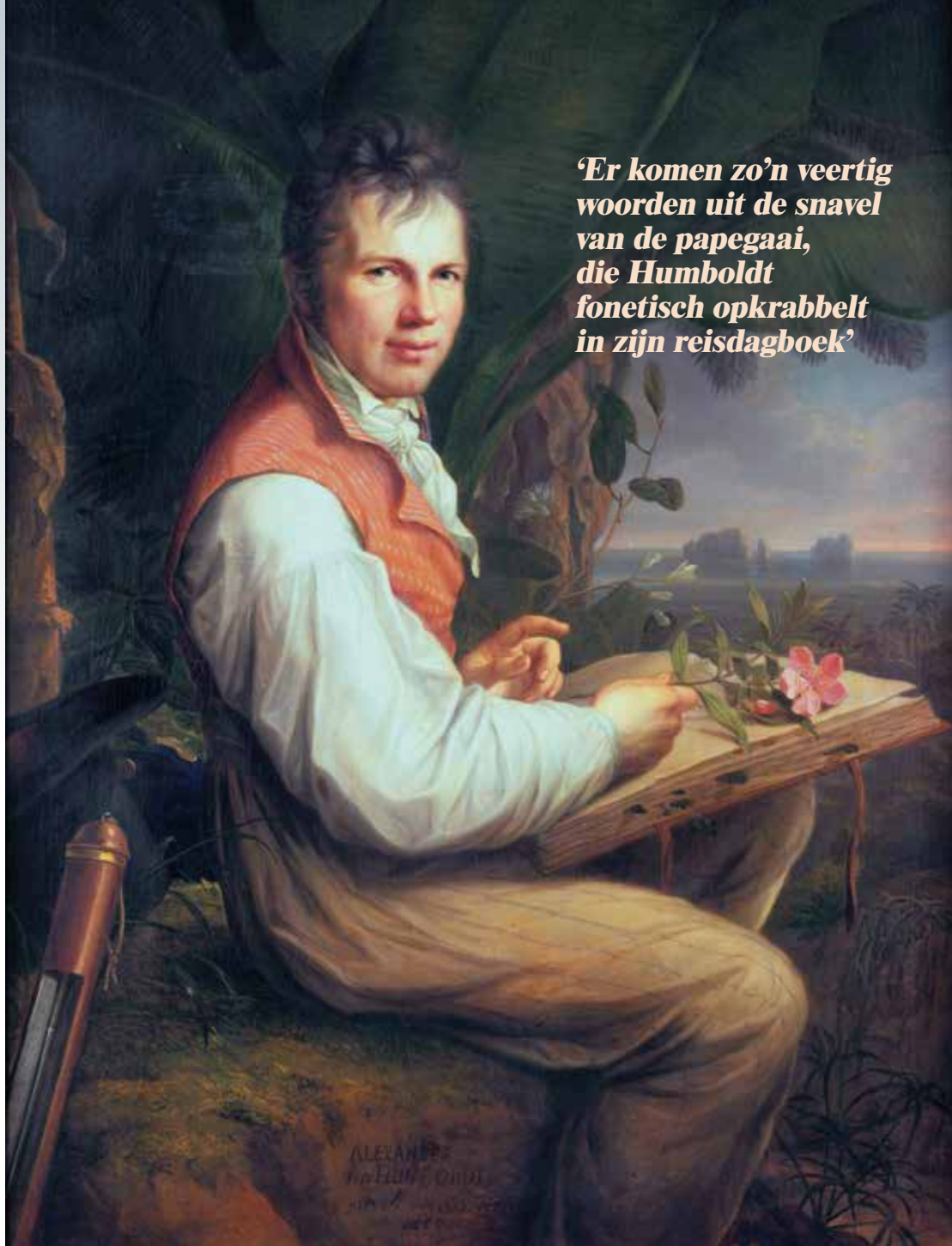
laatste Ature versloegen. Als huisdier van de Ature had de papegaai veel woordjes opgepikt. In het totaal komen er zo'n veertig woorden uit de snavel van de gevederde spreker, die Humboldt fonetisch opkrabbelt in zijn reisdagboek.

De kinaboom

Humboldt staat ook te boek als de redder van de zogeheten kinateelt. Na een verkenning van een jaar van de 'ruggengraat' van het Andesgebergte, dalen Humboldt en Bonpland af naar de bovenloop van de Amazone. Op de oostelijke hellingen van het Andesgebergte ontdekken ze uitgestrekte bossen vol kinabomen, vlak buiten de stad Loja, in het zuiden van Ecuador. Deze bomen bevatten de zeer gewilde stof quinine, die tot voor kort gold als het voornaamste geneesmiddel voor malaria. Humboldt ontdekt dat de soorten in het kinageslacht groeien op hoogtes tussen de anderhalve en twee kilometer. En soms nog hoger: '[E]nige reizigers hebben verhaald, dat zij de kina ontdekt hebben op een hoogte van 4.600 meter, nabij de benedengrenzen van de eeuwige sneeuw.' Maar de Europese machthebbers die de kinaboom willen bemachtigen moeten haast maken. Humboldt waarschuwt dat de grootschalige kap van kinabomen het voortbestaan van de soort bedreigt. Per jaar gaan er alleen al rondom Loja zo'n acht- à negenhonderd kinabomen voor de bijl – de totale kap in Peru, Ecuador en Bolivia bedraagt zo'n 25.000 bomen per jaar. Uiteindelijk organiseren de verschillende Europese koloniale machten expeditie naar het gebied om zaden en zaailingen van de kinaboom te verzamelen voor kweekexperimenten in hun botanische tuinen. De Nederlandse overheid stuurt de Duitse botanicus Justus Hasskarl (1811-1894) om de kinaboom naar Nederlands-Indië te smokkelen.

Chimborazo

De conservator van de bibliotheek van Artis, Hans Mulder, vertelt in zijn pas verschenen boek *De ontdekking van de natuur* (2021) dat Humboldt zijn belangrijkste wetenschappelijke inzicht opdoet als hij eind juni 1802 de dode vulkaan Chimborazo beklimt. Hij begint zijn beklimming samen met Bonpland en Carlos Montufar, die zij in Quito hebben ontmoet. De drie heren worden vergezeld door hun bediende José en een handjevol lokale helpers die wetenschappelijke instrumenten omhoog sjouwen. In Humboldts tijd werd gedacht dat Chimborazo, gelegen in Ecuador, de hoogste berg op aarde was. De klimtocht blijkt bijzonder zwaar en op zo'n vier kilometer hoogte besluiten de bedienden terug te keren. Maar de drie heren volharden. Met bloedende lippen en oogkassen zouden zij naar verluidt de laatste meters kruipend hebben afgelegd. Op 5.878 meter hoogte, bijna vierhonderd meter onder de hoogste piek (6.263 meter), bereiken zij een onoverbrugbare

‘Er komen zo’n veertig woorden uit de snavel van de papegaai, die Humboldt fonetisch opkrabbelt in zijn reisdagboek’

Portret van Alexander von Humboldt, geschilderd door Friedrich Georg Weitsch in 1806. Bron: Staatsmuseum Berlijn.

impasse en ziet het gezelschap zich gedwongen om terug te keren. Maar de tocht was niet alleen bedoeld om de top te bereiken. De beklimming stond vooral in het teken van de botanie. Mulder memoreert hoe Humboldt tijdens de beklimming het idee had dat hij een tocht had gemaakt van de tropen naar Lapland. Aan de voet van de dode vulkaan groeide de rijke tropische flora en vlak onder de ijzige piek groeiden alleen mossen en korstmossen.

Tournefort en de berg Ararat

Humboldt is niet de eerste die merkt dat een berg verschillende vegetatiezones kent die corresponderen met de klimaatzones van de aarde. In het reisverslag *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy* (1717) schrijft de Franse botanicus Joseph Pitton de Tournefort (1656-1708) over zijn beklimming van de berg Ararat in Turkije.

Deze berg werd lang beschouwd als de plaats waar de ark van Noach na de zondvloed aanspoelde. Tijdens zijn beklimming van de berg verzamelt Tournefort het nodige plantmateriaal. Hierbij doet hij een belangrijke plantengeografische ontdekking. Aan de voet van de berg vindt Tournefort vegetatie die algemeen voorkwam in Armenië. Iets hoger op de berg treft hij planten aan die ook groeien in Italië, nog hoger vegetatie die groeit rondom Parijs, daarboven lijkt het wel op de Zweedse flora, en daar weer boven vindt hij vegetatie die inheems is in de Zwitserse Alpen en Lapland. Tournefort ontdekt dus een correspondentie tussen de vegetatiezones op de berg Ararat en de vegetatiezones in Europa. De berg is een verzamelplaats van een droog, mediterraan, gematigd en poolklimaat. Maar het is Humboldt die deze anekdotische bevinding van Tournefort naar een nieuw en bovenal wetenschappelijk niveau tilt. ▶

De eerste infographic

Tijdens zijn beklimming van Chimborazo verricht Humboldt met zijn expeditieteam vele wetenschappelijke metingen. Op gezette intervallen meet en noteert hij onder meer de luchttemperatuur, de chemische samenstelling van de atmosfeer, barometrische druk, kleur van de lucht en het kookpunt van water. Ook verzamelt hij bodemonsters en plantmateriaal. Al zijn resultaten voegt hij samen in wat bekend staat als de eerste infographic van de wetenschap, *Tableau physique des Andes et pays voisins*, die hij toevoegt aan zijn essay over plantengeografie. Naast uitvoerige

‘Het reisverslag was zo duur dat het hem financieel ruïneerde en hij niet eens een exemplaar van de reeks voor zichzelf kon bemachtigen’

tabellen beeldt dit tableau ook een gedeeltelijke dwarsdoorsnede van Chimborazo af, waarop hij met kleine letters de verschillende plantensoorten aanduidt die groeien op de flanken van de vulkaan. Op deze afbeelding brengt Humboldt nauwgezet de verschillende plantzones in kaart. In de kantlijn geeft Humboldt de klimatologische elementen die volgens hem verantwoordelijk zijn voor deze vegetatiepatronen. Hiermee presenteert hij een wetenschappelijke onderbouwing voor de eerdere observatie van Tournefort. De verticale vegetatiezones van bergen zoals Chimborazo vertonen inderdaad eenzelfde opeenvolging als de vegetatiezones van de evenaar tot aan de pool. Humboldt introduceert hiervoor het begrip ‘isotherme lijnen’ (lijnen die plaatsen met een gelijke

temperatuur met elkaar verbinden), waardoor hij de verspreiding van het wereldklimaat grafisch kon weergeven. Voor het eerst kregen wetenschappers oog voor de onderlinge samenhang tussen de klimaatzones op aarde en de invloed van zeestromingen, bergketens en andere geografische kenmerken.

Artemis van Efeze

Na zijn terugkeer uit Amerika brengt Humboldt tweeëntwintig jaar door in Parijs, waarbij hij een enorme schat aan data verwerkt. Uiteindelijk bestond zijn reisverslag uit vierendertig delen. Het was zo duur dat het hem financieel ruïneerde en hij niet eens een exemplaar van de reeks voor zichzelf kon bemachtigen. Van de vierendertig volumes gingen er totaal zestien over plantkunde. Deze delen bevatten de beschrijving van zo'n achtduizend plantensoorten, waarvan de helft nieuw was voor de wetenschap. Maar zijn meest belangwekkende botanische werk is het korte *Essai sur la géographie des plantes* (1805). In het voorwoord van de Engelse vertaling schrijft Humboldtkenner Stephen Jackson dat Humboldt evenals Galileo of Van Leeuwenhoek de wetenschap een lens geeft waardoor zij op een andere manier naar de wereld kan kijken.

De Duitse editie van Humboldts essay over plantengeografie, met de titel *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen, nebst einem Naturgemälde der Tropenländer*, draagt hij op aan de dichter en natuurgeleerde Johann Wolfgang Goethe (1749-1832). Als titelprent koos Humboldt een opmerkelijk beeld. Het vignet is ontworpen door de Deense beeldhouwer Bertel Thorvaldsen (1770-1844) en op koperplaat geëtst door de Franse graveur Jean-Baptiste-Raphael Urbain Massard

Humboldts infographic uit 1807 met de resultaten van zijn wetenschappelijk onderzoek op de Chimborazo. Bron: Centrale Bibliotheek Zürich.

(1775-1843). Op de plaat staat een naakte Apollo met de onmiskenbare gelaatstreken van Goethe. In zijn linkerhand houdt de apollinische Goethe een lier vast, terwijl hij met zijn rechterhand een beeld onthult van de veelborstige Artemis van Efeze. Deze godin symboliseert evenals haar Egyptische evenknie Isis alle raadselen van de natuur. Tegen de sokkel van het standbeeld rust een stenen plaat met de inscriptie 'Metamorphose der Pflanzen' (verwijzend naar het plantkundige werk van Goethe) en onderaan de plaat staat in sierlijke letters: 'An Göthe'. Later schrijft Humboldt aan Goethe: 'Mijn vriend Thorwaldsen in Rome, een groot tekenaar en beeldhouwer, heeft voor mij een vignet ontworpen dat verwijst naar de wonderbaarlijk eigenaardigheid van jouw geest, naar de vereniging van poëzie, filosofie en natuurlijke historie die je hebt bereikt.' Humboldt beschouwt de botanische studie van zijn vriend als model voor zijn eigen baanbrekende studie van plantgeografie.

Metamorfose van planten

Goethe had zelf nauwelijks kennis over plantengeografie. Alleen tijdens zijn Italiaanse reis had hij enkele aantekeningen gemaakt over de verspreiding van planten. Zijn belangrijkste wetenschappelijke bijdragen liggen in zijn onderzoek naar fysische processen (licht en kleur) en de plantenmorfologie, zoals beschreven in *Die Metamorphosen der Pflanzen* (1789). Zoals de eerder besproken titelprent doet vermoeden, had vooral dit laatste werk een grote invloed op Humboldts plantengeografie. Maar waarom eigenlijk? In zijn boek over de metamorfose van planten munt

Goethe het begrip organische morfologie, de tak van studie in de botanie die zich bezighoudt met de vormen en anatomie van planten. Goethe beweert dat je planten kunt groeperen op basis van hun uiterlijke verschijningsvormen en dat deze vormen onderling verschillende mate van gelijkheid vertonen. Destijds werd de botanie gedomineerd door taxonomisch onderzoek waarbij men enkel oog had voor verschillen.

Beroemde taxonomen zoals de Zweedse natuurgeleerde Carolus Linnaeus (1707-1778) richtten zich bij de indeling van het plantenrijk op minutieuze verschillen in de bloemanatomie. Zo werden soorten ingedeeld op basis van het aantal meeldraden en stampers. Het centrale idee van de plantengeografie was volgens Humboldt echter dat de planten op aarde niet alleen in hun taxonomische relaties kunnen worden ingedeeld maar ook gegroepeerd in relatie tot hun geografische verspreiding. Bepaalde geologische en klimatologische omstandigheden gaan vaak gepaard met een karakteristieke flora met enkele in het oog springende soorten. Denk bijvoorbeeld aan cactussen en andere succulenten die in droge gebieden voorkomen. Humboldt noemde deze groepen 'divisions physiognomiques', waarbij hij vijftien verschillende categorieën identificeerde: er waren groepen die werden gedomineerd door palmen, cactussen, grassen, mossen of sparren. Met andere woorden, elke gemeenschap is vernoemd naar de soort die het meest karakteristiek is voor de vegetatie van een gebied. Van Goethes morfologie had Humboldt geleerd dat de uiterlijke vormen van planten hun omgeving weerspiegelen. Maar hoe planten aangepast raken aan de omstandigheden waarin ze gedijen, werd pas bekend toen Charles Darwin zijn evolutieleer publiceerde. Helaas kwam Humboldt in 1859 te overlijden, het jaar dat ook *On the Origin of Species* verscheen. ■

Omslag van het essay van Humboldt over plantengeografie met de tekening van Apollo die trekjes heeft van goede vriend Goethe. Ontworpen door Bertel Thorwaldsen en geëst door Raphael Urbain Massard in 1807. Bron: Stichting Stadsmuseum Berlijn.

Literatuur

Anderson, J.G.T., *Deep Things Out of Darkness: A History of Natural History* (University of California Press, Berkeley 2012).

Detering, H., *Menschen im Weltgarten: Die Entdeckung der Ökologie in der Literatur von Haller bis Humboldt* (Wallstein Verlag, Göttingen 2020).

Humboldt, A. von, *Ansichten der Natur* (1807).

Humboldt, A. von, *Essai sur la géographie des plantes, accompagné d'un tableau physique des régions équinoxiales* (1805).

Humboldt, A. von, *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen, nebst einem Naturgemälde der Tropenländer* (1807).

Mulder, H., *De ontdekking van de natuur, de wonderbaarlijke geschiedenis van onze kijk op de natuur* (Terra Lannoo, Amsterdam 2021).

Tournefort, J., *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy* (1717).

Worster, D., *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas* (Cambridge University Press, Cambridge 1994).

Wulf, A., *The Invention of Nature: The Adventures of Alexander von Humboldt* (Penguin Publisher, New York 2015).

Een middeleeuwse vraagbaak

De Artes-Lucidarius: inkijk in een denkwereld

De Artes-Lucidarius is een van de vier Middelnederlandse Lucidarius-teksten. De tekst gaat in op theologische vraagstukken, maar behandelt vooral ook meer wereldlijke zaken. De vertaling van deze tekst in modern Nederlands geeft een goede inkijk in de middeleeuwse denkwereld. En volgens de middeleeuwers was de aarde dus niet plat!

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

Een middeleeuwse vraagbaak. De Artes-Lucidarius in het Londense handschrift (British Library, Ms. Add. 10286). Ludo Jongen en Nolanda Klunder (Verloren, Hilversum 2021), 155 blz., € 19,00

Je moet je twee dingen bedenken als het over de middeleeuwen gaat: mensen waren toen natuurlijk niet gek. Ze wisten een hele hoop en er was een enorme wetenschappelijke traditie. En het tweede: alles begint met de Bijbel. De schepping, de zondeval, Jezus aan het kruis. Dankzij Christus' kruisdood was de weg naar de hemel geopend. Wij leven in de laatste periode van de wereldgeschiedenis. Met het Laatste Oordeel zal de tijd ophouden te bestaan. Zo dachten mensen in de middeleeuwen.' Aan het woord is Nolanda Klunder. Onlangs bezorgde zij samen met Ludo Jongen de eerste kritische vertaling in modern Nederlands van de Middelnederlandse Artes-Lucidarius in het Londense handschrift. De Artes-Lucidarius is een van de vier Middelnederlandse Lucidarius-teksten. Deze benaming wordt gebruikt voor teksten die direct of indirect teruggaan op het Latijnse Elucidarium, een naslagwerk van rond 1100 waarin theologische vragen worden behandeld. De Artes-Lucidarius is een vertaling van de Duitse Lucidarius en behandelt in navolging van die bron niet alleen theologie, zoals het Elucidarium, maar vooral ook meer wereldlijke vraagstukken.

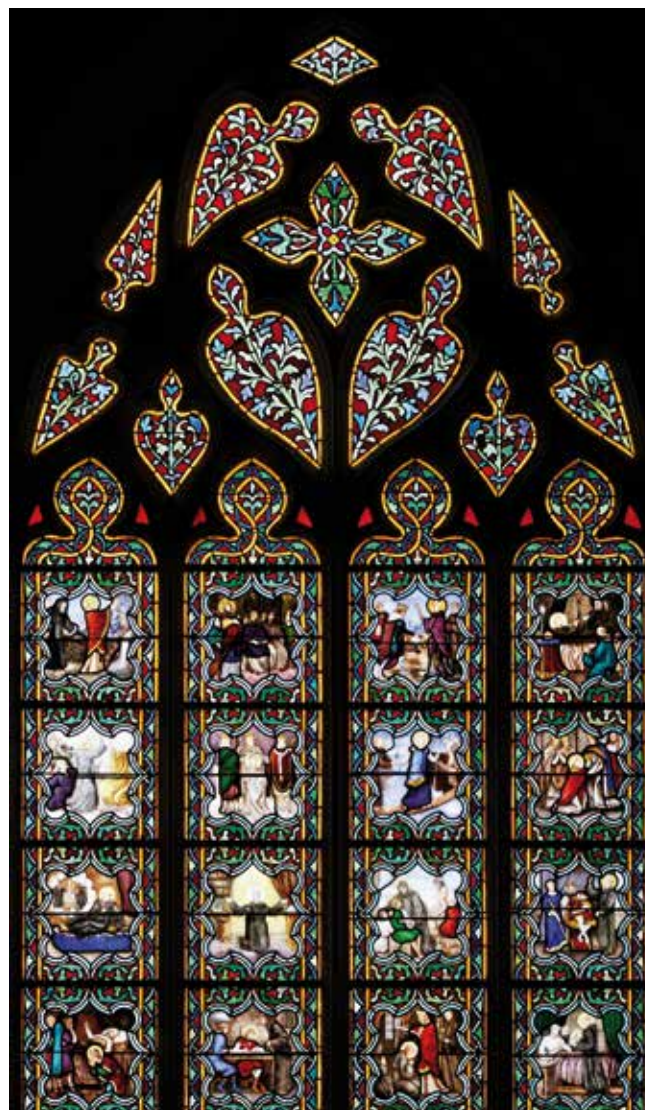
Schoolboek en naslagwerk

Het oorspronkelijke Elucidarium uit 1100 is een schoolboek dat ook als naslagwerk diende voor priesters in opleiding en lagere geestelijken. Klunder: 'We weten weinig van de auteur, maar kennen wel zijn naam: Honorius Augustodunensis. Over zijn achternaam bestaan verschillende verklaringen. Soms wordt de naam vertaald als "van Autun", maar er is nog geen relatie ontdekt tussen die Franse stad en de auteur. Andere verklaringen zijn dat "Augustodunensis" afgeleid zou zijn van de Sint-Augustinuskerk te Canterbury,

van "Colonia Tiberia Augusta" als Romeinse naam voor Regensburg, of van "Augusti mons", een bijnaam voor Regensberg.'

Het Elucidarium is geschreven in een dialoogvorm tussen een meester, de magister, en zijn leerling, de discipulus. In 431 vragen lopen zij de belangrijkste geloofswaarheden langs. De dialoog is opgedeeld in drie boeken. Het eerste gaat over goddelijke aangelegenheden met vragen over de Drie-eenheid, het scheppingsverhaal, de schepping van de mens, de zondeval, kans op verlossing en de eucharistie. In het tweede boek gaat het over kerkelijke aangelegenheden en gaat nogal van de hak op de tak over problemen waar een christen in dit leven mee te maken krijgt. Bijvoorbeeld: Als alles uit God voortkomt, is Hij dan ook de

Deze glas-in-loodramen in de kathedraal van Quimper (Frankrijk) vertellen het levensverhaal van Anselmus van Canterbury.

schepper van het kwaad? Waarom zijn sommige slechte mensen zo rijk, machtig en gezond terwijl deugdzaamere mensen het soms zo moeilijk hebben? Het derde boek behandelt het toekomstig leven, het lot van de mens na dit leven: Waar is het paradijs? Wie komen in de hemel of de hel?

Zoekmachine

Klunder: 'Het Elucidarium is een soort middeleeuwse zoekmachine. Je had nog geen Google natuurlijk en daarom heeft Honorius een handzaam overzicht gemaakt van alle theologische vraagstukken die op dat moment bekend waren. In zijn proloog geeft hij aan dat het boek tegemoetkomt aan de wensen van zijn (mede-)leerlingen die hem herhaaldelijk hebben verzocht hun iets toe te lichten. Zo'n verzoek wijst op het bestaan van een enorme hoeveelheid theologische studies, anders is er geen behoefte aan een beknopt overzicht. Honorius stelt dat Christus de basis is voor zijn werk, terwijl de tekst rust op vier pijlers: profeten, apostelen, kerkvaders en theologen. Zijn bronnen zijn onder meer Augustinus en Gregorius de Grote, maar ook eigentijdse theologen als Anselmus van Canterbury, die als eerste een logisch bewijs voor het bestaan van God formuleerde.'

'Door heel Europa zijn Elucidarium-vertalingen in de volkstaal verschenen, van het Welsh tot het Noors en van het Duits tot het Spaans'

Het Elucidarium werd een succes. Daar zijn verschillende aanwijzingen voor. Allereerst zijn er nog betrekkelijk veel Elucidarium-handschriften overgeleverd, ongeveer 330. Daarnaast zijn er door heel Europa versies teruggevonden. Klunder: 'Werkelijk door heel Europa heen zijn Elucidarium-vertalingen in de volkstaal verschenen. Van het Welsh tot het Noors en van het Duits tot het Spaans. Al kun je beter spreken van teksten op basis van het Elucidarium. Vaak volgen die teksten in het begin nog wel de Latijnse bron, maar daarna gaan de auteurs hun eigen gang en besteden ze aandacht aan meer wereldlijke zaken. Bijvoorbeeld: Waar komt hagel vandaan? Waarom hebben mensen verschillende huidskleuren?'

Van Duits naar Diets

Een middeleeuwse vraagbaak bevat de Artes-Lucidarius. Die naam wordt gebruikt voor de Middelnederlandse vertaling van de Duitse Lucidarius, die gebaseerd is op het Elucidarium met als aanvulling allerlei aardrijkskundige, natuurwetenschappelijke en liturgische kwesties. Klunder: 'De Duitse Elucidarium-vertaling stamt uit het eind van de twaalfde eeuw. Tot aan het

Een Duitse versie van het Elucidarium uit 1559. Op de titelpagina staat een kompasroos met de namen van de twaalf winden.

scheppingsverhaal gaat het gelijk op, daarna slaat het een andere weg in. Er komen vragen over de kosmos, de sterren, de maan en de zon aan bod. Daarna gaat het over natuurverschijnselen en tot slot over de opbouw, structuur en betekenis van kerkdiensten, de liederen die daarbij gezongen worden. De auteur van de Duitse tekst is niet bekend, ook niet wanneer het in het Nederlands is vertaald. Er bestaat een handschrift met daarin een korte passage van het Elucidarium in het Nederlands. Dat handschrift is uit 1339. Perkament was kostbaar, dus je liet niet zomaar een bladzijde leeg in een handschrift.

De versie die wij hebben gebruikt, is het handschrift uit 1465 dat zich in The British Library in Londen bevindt. Die plek is een klein walhalla als het om middeleeuwse handschriften gaat. Toen ik daar in het kader van mijn promotie onderzoek deed en Latijnse handschriften opvroeg, kreeg je gewoon een hele stapel en mocht je die met je blote handen te lijf gaan. Zodra het om een veel zeldzamere vertaling in een volkstaal ging, moest ik allerlei stempels laten zien en documenten overleggen. ▶

Een OT-kaart uit de Roda Codex, ca. 990. Deze schematische wereldkaarten hebben meestal het oosten, dus Azië, boven.

Toen ik een onderwerp voor mijn promotie zocht, was Frits van Oostrom net bezig met zijn boeken over de Nederlandse literatuurgeschiedenis (*Begin-1300, Stemmen op schrift* en *1300-1400 Wereld in woorden*, DS). Hij had een flink verlanglijstje met allerlei teksten die hij wilde gebruiken. Daar stond de Lucidarius ook op. Iedereen die zich met middeleeuwse letteren bezighoudt, weet van het bestaan daarvan, maar de teksten hadden nog maar weinig aandacht gehad. De bekende romans uit die tijd, zoals Karel en de Elegast of Reinaard de Vos, staan veel meer in de schijnwerpers. Die kende ik ook wel, maar die Lucidarius, als een soort encyclopedie, geeft natuurlijk een prachtige kijk in de denkwereld van de middeleeuwen.

De aarde is een pot

‘Dat bekende zinnetje van Galilei is een goede ingang tot die denkwereld: *en toch draait ze!* Het revolutionaire was niet dat de aarde een bol zou zijn. Dat hadden de Grieken allang ontdekt en daarvan was men op de hoogte. Baanbrekend was de gedachte dat de aarde, de schepping Gods, niet het middelpunt van het heelal zou zijn. Dat de

aarde draaide en niet al het andere om de aarde heen.

Vergis je niet hoe vergevorderd de wiskunde en sterrenkunde al was geraakt om aan te tonen hoe de aarde het middelpunt van het heelal was! Men bestudeerde hoe planeten zich in vaste banen bewogen. Wetenschappers zagen in dat daar een wetmatigheid in moest zitten. Geleerden hadden onnoemlijk ingewikkelde berekeningen om de bewegingen van de sterren en planeten ten opzichte van de aarde in kaart te brengen om uiteindelijk die ultieme waarheid van de schepping van God te kunnen bewijzen.

En natuurlijk heb je van die OT-kaarten (waarop de wereld schematisch werd weergegeven, DS), maar daarvan wist iedereen dat het een symbolische weergave van de aarde was. Die gebruikte je echt niet om van A naar B te komen. Zeelieden hadden heel andere kaarten, waar de havensteden op stonden. Men wist ook dat de wereld groter moest zijn dan tot dan toe bekend. Alleen zag men de evenaar als een soort hitteschild: het werd immers steeds warmer als je verder naar het zuiden ging. Een vuurgrens waar een gewone sterfeling niet doorheen zou komen. Het idee van de zeemonsters hangt hiermee samen. Dat is meer de angst van de oneindigheid van de zee. Achter de vuurgrens zouden geen mensen kunnen wonen. Dat is waarom er op die OT-kaarten alleen het noordelijk halfrond stond afgebeeld.’

Universiteiten

‘Het is geen toeval dat het Elucidarium rond 1100 verschijnt. Rond die tijd ontstaan de eerste universiteiten. Toledo in Spanje was een belangrijk kenniscentrum, maar ook in Bologna, Parijs en Oxford ontstaan rond deze tijd universiteiten. Als je het wetenschappelijk discours uit die tijd bestudeert, gaat het niet om een vermakelijk inkijkje in die malle ideeën van toen. Zo van die domme middeleeuwers die dachten dat de wereld plat was en de builenpest een straf van God. Nee, het is hun kenniswereld op basis van hun bronnen. Dat als onwetenschappelijk afdoen, getuigt bij uitstek van een blik door een moderne bril.

Waarover het ook gaat, vaststaat natuurlijk wel dat God de wereld heeft geschapen. God is er, God is de Drie-eenheid. Er bestaat geen discussie over Genesis, over de zondeval, Adam en Eva. De geschiedschrijving begint bij de schepping van de mens. Nu beschouwen wij misschien ingenieurs of de medici die vaccins ontwikkelen als de academische superhelden, maar eeuwenlang is theologie de belangrijkste discipline aan de universiteiten. Wetenschappers stelden hun leven ten dienste van discussies waar zij misschien nooit uit zouden komen, over de verschijningsvorm van God, over zijn voorzienigheid. Dat is eigenlijk een ontroerend beeld: wetenschappers een leven lang op zoek naar de waarheid.’ ■

Ideeën voor de toekomst

‘Er moeten historici in het Outbreak Management Team komen.’ Een jaar geleden voerden vier witte vrouwelijke historici hiervoor een vurig pleidooi in de NRC. Beatrice de Graaf, Lotte Jensen, Rina Knoeff en Catrien Santing zijn van mening dat voor ‘een diepe blik in tijd en ruimte’ historici en andere geesteswetenschappen nodig zijn. Ik ga ervan uit dat bij deze diepe blik ‘in tijd’ ook de toekomst hoort. Voor ons als de muzen van Clio vormen verleden, heden en toekomst immers een drie-eenheid.

Ik denk overigens dat Jaap van Dissel niet staat te popelen om historici aan zijn team toe te voegen. Natuurlijk worden bij deze crisis niet alleen de volksgezondheid, maar allerlei aspecten van het menselijk bestaan geraakt: de economie, het onderwijs, het mentale welzijn van mensen, enzovoort. Dat de coronapandemie niet alleen een medisch, maar ook een maatschappelijk probleem is, moge duidelijk zijn. Maar om historici in het OMT te vragen over de avondklok of anderhalve meter te adviseren, daar zou ik zelf niet op komen. Historici kunnen wel betekenis geven aan de coronapandemie en de toekomst. Welke factoren bepalen de loop van de geschiedenis? Een oude en relevante discussie die nog steeds voortduurt. Evenals bij de vraag naar het begin en het einde van de geschiedenis (‘einde’ niet in de zin van Fukuyama) spelen bij de vraag naar de factoren die de loop van de geschiedenis bepalen ideologische of levensbeschouwelijke overtuigingen de grootste rol.

‘Historici kunnen betekenis geven aan de coronapandemie en de toekomst. Welke factoren bepalen de loop van de geschiedenis?’

Natuurvolken, de oude cultuurvolken en de Grieken zagen de geschiedenis als een cyclisch proces. Ze verschilden van mening over de invloed van de mens hierop, maar bij allen spelen de goden een grote rol. Augustinus heeft de Joods-christelijke visie op de geschiedenis als een lineair proces op noemer gebracht. Het heeft de Europese cultuur richting en doel gegeven. De geschiedenis en de mensheid gaan ergens naar toe. In Europa braken Voltaire en Kant en hun verlichtingscompanen radicaal met deze gedachte. Heteronomie werd autonomie. God is van zijn troon gehaald. Dostojevski zegt trefzeker dat de troon daarna niet leeg gebleven is. De mens is er op gaan zitten. Hij laat ons door zijn schrijven zien wat het betekent om te leven in een wereld waarin God niet bestaat. Hij geeft geen antwoorden, maar dwingt

de lezer een standpunt in te nemen. Ook in onze tijd is de kwestie van goed en kwaad actueel. De vraag naar wat het de moeite waard maakt om door te leven omdat er toekomst is, is onvolprezen onder woorden gebracht door de Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt. Zij vindt dat het de plicht van de mens is, juist ook in perioden waarin ‘het kwaad’ lijkt te overwinnen, zich in te zetten voor de toekomst.

Het grootste vraagstuk voor de toekomst is op dit moment de klimaatcrisis. Velen schrijven de coronapandemie toe aan de ‘wraak’ van ‘moeder natuur’. In dit licht gezien is het opvallend dat mensen die in het publieke debat spreken van de ‘wraak’ van God gediskwalificeerd lijken te worden terwijl de aanhangers van de klimaatreligie op rozen lijken te zitten. In de vorige *Kleio* staat een mooie recensie van een nieuwe biografie over Abraham Kuyper. Hij sprak over het goed recht van eenieder om vanuit de eigen kijk op de wereld de ‘strijd der ideeën’ aan te gaan. Ideeën bepalen namelijk onze visie op de toekomst. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Feit en fictie in Holocaust-

Kritisch blijven op kennisbronnen

Steeds minder ooggetuigen van de Holocaust kunnen ruim 76 jaar na de bevrijding van Auschwitz uit de eerste hand vertellen over hun ervaringen. Wereldwijd zijn er nog zo'n 100.000 Holocaust-overlevenden onder ons en op basis van demografische wetten mogen we aannemen dat er rond het jaar 2032 nauwelijks nog ooggetuigen in leven zullen zijn. De herinneringen aan de Holocaust worden dan ook in toenemende mate gekenmerkt en beïnvloed door representaties via herdenkingen, monumenten, musea en het onderwijs.

Inger Schaap is educator bij het Nationaal Holocaust Museum. **Marc van Berkel** is lerarenopleider aan de HAN.

Herinneringen aan het verleden die in toenemende mate worden gereproduceerd door verschillende media, zoals films, games of museumtentoonstellingen en -reconstructies worden 'prothetische herinneringen' genoemd.¹ Jongere generaties raken niet bij dit verleden betrokken door ervaringen van overlevenden of familiegeschiedenissen, maar door een proces van overlevering via verschillende media. Dit gaat dikwijls ten koste van de historische authenticiteit. Dit artikel pleit voor meer bewustwording over het gebruik van fictieve media in onderwijs over de Holocaust.

Holocaust-fictie

Onderwijs over de Holocaust door middel van fictieve verhalen en beelden kan aantrekkelijk zijn voor jongeren, omdat ze soms de ervaring van een historische sensatie oproepen of empathie kunnen genereren. Uit onderzoek blijkt dat bijna alle geschiedenisdocenten gebruikmaken van

dergelijke Holocaust-fictie. Dat kan in de vorm van jeugdliteratuur of educatieve strips: generaties scholieren zijn bekend met de educatieve strips van Eric Heuvel en de Anne Frank Stichting (*De Ontdekking* en *De Zoektocht*). Stripverhalen worden inmiddels als 'statisch' ervaren: jongeren van nu groeien op in een dynamische beeldcultuur. Games, films, televisieprogramma's, YouTube-video's, snapchat en vlogs: jongeren worden 24 uur per dag omringd door snel wisselende beelden. Ook in het onderwijs over oorlog en Holocaust zijn films en andere visuele media niet meer weg te denken. Aantrekkelijk vormgegeven beelden kunnen de motivatie verhogen, vergroten soms het plezier in het leren, zijn beter toegankelijk voor visueel ingestelde leerlingen, beklijven soms beter of zetten aan tot interactie en discussie. Over de Holocaust is een groot aantal films, documentaires en andere media geproduceerd, het is misschien wel het meest gevisualiseerde thema in de wereldgeschiedenis.

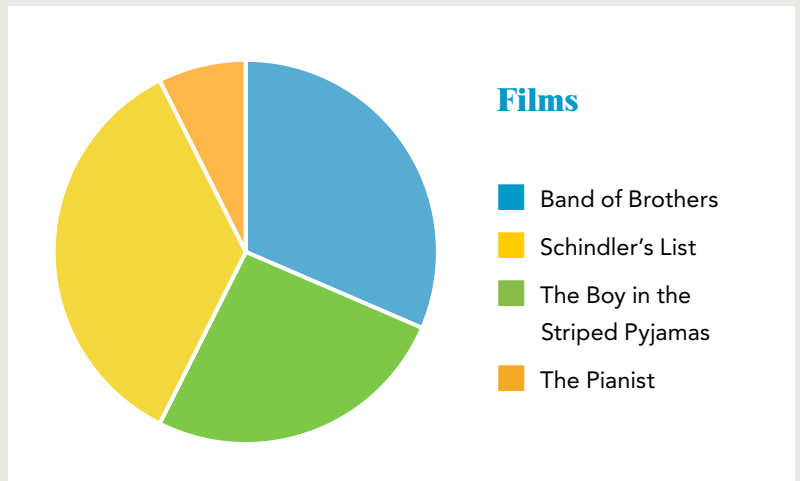
Jongere in gesprek met Salo Muller, overlevende van de Holocaust, in de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam. Foto: Marius Roos.

educatie

Of games daar een rol in kunnen spelen is nog de vraag. Veel docenten blijken nog relatief onbekend met het gebruik van games in het onderwijs. In februari van dit jaar promoveerde Pieter Van den Heede op een onderzoek naar de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in populaire games.² Uit zijn onderzoek blijkt onder andere dat games een tamelijk eenzijdig beeld over de Tweede Wereldoorlog bieden, waarbij de nadruk ligt op militaire aspecten en wraakfantasieën tegen het nazisme. Daarnaast bieden sommige games verouderde narratieve voorstellingen van oorlog en vervolging. Voorbeelden hiervan zijn games als *The Saboteur*, waar het beeld geschetst wordt van Frankrijk als 'natie van verzetsstrijders'. Wel stelt Van den Heede dat gamers een 'positieve negatieve ervaring' kunnen hebben, bijvoorbeeld tijdens het spelen van *Call of Duty: WW II*, waar je aan het einde als Amerikaanse soldaat in een concentratiekamp rond kunt lopen. 'Dan word je in een spelomgeving geconfronteerd met de gruwelen van de oorlog. Spelers vinden dat overweldigend tijdens het spel, maar achteraf verrijkend.'³

Kennisbronnen

Uit onderzoek uit 2018 naar kennis van (ruim 1500) leerlingen in Nederland over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust bleek dat voor een meerderheid (56 procent) van de jongeren onderwijs en films de belangrijkste kennisbronnen zijn over de Tweede Wereldoorlog.⁴ De films waarvan leerlingen volgens eigen zeggen het meeste leren, zijn *Oorlogswinter* (74 procent) en *The Boy in the Striped Pyjamas* (49 procent). Games zijn voor 22 procent van de jongeren de belangrijkste kennisbronnen, meer nog dan musea en herinneringsinstellingen, (strip)boeken of musicals. Andere films of documentaires spelen een geringe rol. Uit nieuw, nog niet gepubliceerd, onderzoek naar de lespraktijk over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust blijkt dat 91 procent van alle zestig geïnterviewde docenten gebruikmaakt van fictionele media als speelfilms, series of documentaires. Uit het diagram hierboven blijkt welke dat met name zijn als het gaat over de Holocaust. Het gebruik van fictie kan werken, mits aangeboden in een context van historische feiten. Een fictief verhaal kan feiten verlevendigen, als ware het een illustratie, maar kan nooit het waargebeurde verhaal vervangen. Soms is de fictie zo goed bedacht of wordt als waargebeurd gepresenteerd, dat het voor de ontvanger moeilijk van echt te onderscheiden is. Zeker als die ontvanger geen andere bronnen kent.

Geringe basiskennis

Uit het eerdergenoemde kennisonderzoek onder jongeren blijkt dat het met de basiskennis van Nederlandse scholieren over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust niet goed gesteld is. Slechts een minderheid van de jongeren weet wat 'collaboratie', 'verzet' of 'nationaalsocialisme' inhouden. Een derde van de jongeren herkent het begrip 'Holocaust' maar kan het niet uitleggen. Meer dan de helft van de geënquêteerde jongeren kent het begrip 'antisemitisme' niet en wat 'genocide' is weet 67 procent van de respondenten niet.

Meest gebruikte Holocaust-speelfilms in geschiedenisonderwijs (onderzoek onder docenten 2020).

'De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wordt steeds meer bepaald door films en andere visuele bronnen'

De geringe basiskennis van jongeren ten aanzien van de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog, alsmede het feit dat films en andere visuele media belangrijke bronnen zijn voor hun kennis van deze thema's, is in meerdere opzichten problematisch. De herinnering aan de oorlog wordt steeds meer bepaald door dergelijke visuele media. Helaas zijn deze vertolkingen vaak niet erg diepgaand, genuanceerd of zelfs historisch correct. Bovendien zijn (speel)films, games en andere media commerciële producten die gericht zijn op het bereiken van een zo groot mogelijk publiek. Hetzelfde geldt voor romans. Voor documentaires ligt het iets anders: daarbij zijn meestal de commerciële aspecten ondergeschikt aan de informatieve waarde van het product. Maar ook een documentairemaker maakt voortdurend keuzes in wat hij wel en niet laat zien, hoe het verhaal verteld wordt, wie er aan het woord komt en op welke manier iets of iemand in beeld gebracht wordt. Niet zelden worden ook in documentaires fictieve beelden gebruikt. Volgens mediadeskundigen blijkt dat veel jongeren mythische voorstellingen ten opzichte van deze thema's reëler achten dan de historische

¹ Alison Landsberg, *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004).

² P.J.B.J. Van den Heede, *Engaging with the Second World War through Digital Gaming* (2021).

³ www.erasmusmagazine.nl/2021/02/17/deze-wetenschapper-promoveerde-op-games-over-de-tweede-wereldoorlog.

⁴ Bekijk de publicatie *Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog?* via tinyurl.com/K3HAN.

werkelijkheid. Met ‘mythische voorstellingen’ wordt niet altijd een bewuste ontkenning van de werkelijkheid bedoeld, maar het ontstaan van een narratief, waardoor een beroep wordt gedaan op de emotionele betrokkenheid van de kijker. Met name in relatie tot de Holocaust betekent dit vaak dat het universele karakter van dit historisch fenomeen wordt benadrukt en de gebeurtenis wordt ‘losgeweekt’ uit de historische context. Het krijgt veeleer een symbolische of iconische waarde van morele aard, die gericht is op algemene en actuele humanitaire waarden.⁵

The Boy in the Striped Pyjamas

Recent onderzoek in Engeland laat zien dat de film (of het boek) *The Boy in the Striped Pyjamas* leidt tot een vervaging van feit en fictie onder leerlingen.⁶ Het verhaal heeft weinig van doen met de historische realiteit. In werkelijkheid zouden de gebeurtenissen die in de film worden getoond nooit hebben kunnen plaatsvinden. *The Boy in the Striped Pyjamas* speelt zich af in ‘Out-with’ (een duidelijke verwijzing naar Auschwitz) en veronderstelt een onwaarschijnlijke vriendschap tussen een negenjarige Joodse gevangene en de zoon van de kampcommandant. In werkelijkheid werden vrijwel alle Joodse kinderen onmiddellijk na aankomst vermoord omdat ze niet konden werken. In *The Boy* worden uiteindelijk grenzen tussen daders en slachtoffers transparant: wanneer iedereen slachtoffer wordt, roept

dit de vraag op wie dan eigenlijk de daders van de misdrijven waren.⁷ Uit het Engelse onderzoek blijkt dat veel leerlingen die de film hadden gezien meenden dat het verhaal veel nuttige informatie over de Holocaust bevatte en een nauwkeurige indruk van werkelijke gebeurtenissen gaf. De meerderheid geloofde dat de film gebaseerd was op een waargebeurd verhaal. Andere leerlingen meenden dat Joden zich vrijwillig hadden aangemeld om naar de kampen te gaan onder invloed van nazipropaganda, in plaats van het feit dat ze met geweld waren gedeporteerd. Misschien lijkt het niet zo belangrijk of – om bij het voorbeeld te blijven – het zontje van een kampcommandant wel of niet vriendschap kon sluiten met een Joodse gevangene, maar het kan glad ijs zijn. Wanneer een leerling dergelijke fictie als waarheid aanneemt en er vervolgens achter komt dat dit niet zo is, kan dat ervoor zorgen dat er met een zeker ongelof naar andere verhalen wordt gekeken. In ieder geval heeft een belangrijke instantie op het gebied van Holocaust-educatie in Engeland het gebruik van de film in het onderwijs vanwege de vele historische onjuistheden en onrealistische verhaallijnen afgeraden.⁸

Verantwoordelijkheid

In een wereld waarin de waarheid een betwist concept lijkt te worden en waar Holocaust-ontkenning en antisemitisme op de loer liggen, hebben docenten een extra verantwoordelijkheid

⁵ Tim Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler* (1999), 4.

⁶ Bekijk de publicatie *Holocaust Education* via tinyurl.com/K3HEduc.

⁷ Stuart Foster e.a., *Holocaust Education. Contemporary Challenges and Controversies*, 148.

⁸ Stuart Foster, *Holocaust Education*, 137.

⁹ www.folia.nl/wetenschap/68836/oorlogsmusea-als-gat-in-de-markt.

met betrekking tot lesgeven over de Holocaust. Het is van belang om de Holocaust te blijven zien als een echte gebeurtenis in het verleden waardoor Joods leven in Nederland en Europa grotendeels werd weggevaagd. Een artistieke reconstructie daarvan dient een ander doel dan een historische. In het geval van de Holocaust is er geen gebrek aan goed, authentiek bronnenmateriaal voor het onderwijs. Denk aan het *Netwerk Oorlogsbronnen* voor primaire bronnen, of het *Joods Monument* met de leeromgeving *Wordt Gemist*, waarin duizenden biografische verhalen van Joodse slachtoffers uit heel Nederland zijn opgenomen. Ook musea hebben de verantwoordelijkheid om de geschiedenis feitelijk weer te geven. De verbeelding van oorlog en Holocaust is in dit opzicht uitdagend. Het onderwijs vraagt anno 2021 om concrete en meer tastbare presentaties. ‘Authenticiteitsbeleving’ is daarbij een sleutelwoord. De bezoeker van nu wil het verleden als het ware voelen en wil echtheid in de vorm van authentieke voorwerpen, het bezoeken van historische plekken en identificatie met persoonlijke verhalen, zo constateerde Erik Somers in zijn onderzoek. Maar de beleving van het verleden wordt tegenwoordig ook opgeroepen door een ‘gecreëerde authenticiteit’: een historische verbeelding verpakt in inscenering en (re)constructies van het verleden.⁹ Dergelijke presentatievormen sluiten beter aan bij de belevingswereld van een jongere generatie.

Historische beleving

Er zijn meer dan veertien musea in Nederland over de Tweede Wereldoorlog. Een aantal is gevestigd op een authentieke locatie, een plek van historische betekenis. Voor veel docenten is de historische beleving – het bezoeken van plaatsen waar het echt gebeurd is – de belangrijkste reden om met leerlingen een museum over de Tweede Wereldoorlog of de Holocaust te bezoeken. De voormalige kamp-terreinen in Westerbork, Vught en Amersfoort zijn dergelijke locaties. Ook als de oorlogsgeneratie er niet meer is, zullen de authentieke plekken het verhaal van de oorlog en de Holocaust blijven vertellen. De Hollandsche Schouwburg in Amsterdam bijvoorbeeld, betekende voor meer dan 46.000 mensen het verschil tussen een leven in (beperkte) vrijheid en gevangenschap. Vanuit dit gebouw zijn duizenden mensen naar concentratiekampen gedeporteerd. Samen met de tegenoverliggende voormalige Hervormde Kweekschool vormt de Hollandsche Schouwburg het Nationaal Holocaust Museum, dat vanaf eind 2022 schoolgroepen hoopt te kunnen ontvangen. Leerlingen kunnen de plek zien en ervaren waar mensen soms dagenlang zonder voorzieningen en in grote onzekerheid wachtten op vertrek, of vanwaaruit Joodse crèche-kinderen over de heg werden getild naar de tuin van de kweekschool om van daaruit naar onderduikadressen gesmokkeld te worden.

In 2020 herdachten we dat de Tweede Wereldoorlog 75 jaar geleden tot een einde kwam en dat Auschwitz werd bevrijd. De historische relevantie van die herdenkingen is belangrijk en actueel en goed geschiedenisonderwijs is daarbij onmisbaar. Want bewustwording van discriminatie en onderdrukking blijft relevant, zoals schrijvers Geert Mak bij de laatste herdenking van de Februaristaking en Arnon Grunberg vorig jaar in zijn 4 mei-lezing duidelijk maakten. Het is logisch, stelde Grunberg, ‘dat als er gesproken wordt over bepaalde bevolkingsgroepen op een manier die doet denken aan de meest duistere tijd uit de twintigste eeuw, als dat gewoon is geworden, er vroeg of laat op die manier ook weer over Joden gesproken kan worden. Voor mij was het van begin af aan duidelijk: als ze het over Marokkanen hebben, dan hebben ze het over mij’. Een dag later werd Grunberg bedolven onder antisemitische reacties. ■

Jongere in gesprek met Salo Muller. Foto: Marius Roos.

Verder lezen

Marc van Berkel, *Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog? Een onderzoek naar kennis, kennisbronnen en attitudes van Nederlandse scholieren in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs* (Nijmegen 2018).

Stuart Foster e.a., *Holocaust Education. Contemporary Challenges and Controversies* (Londen 2020).

Tim Cole, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler* (1999).

- www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/holocaust-educatie
- www.wordtgemist.nl
- www.joodsmonument.nl
- www.oorlogsbronnen.nl
- www.tweedewereldoorlog.nl
- www.smh40-45.nl

Met een avatar door de Gouden Eeuw

Effectief inleven in een personage uit een andere tijd

Hoe zou het leven er tijdens de Nederlandse Opstand of tijdens de Gouden Eeuw uit zien? In deze opdracht gaan leerlingen aan de slag met een avatar, een fictief historisch personage dat ooggetuige is van de belangrijkste gebeurtenissen in de zestiende en zeventiende eeuw. Leerlingen gaan op deze manier aan de slag met een complexe vaardigheid: het inleven in een persoon en daarbij gebruikmaken van multiperspectiviteit.

Maurits Bredius is docent geschiedenis en maatschappijleer op het Walburg College in Zwijndrecht.

Een van de vaardigheden binnen het historisch denken is het benaderen van een bepaalde historische gebeurtenis, concept of persoon vanuit meerdere invalshoeken. Het gebruikmaken van multiperspectiviteit kan door sommige leerlingen als moeilijk worden ervaren, zeker als het gaat om het bestuderen en inleven in een historisch persoon. De leerlingen vinden het dan moeilijk om een doel (of 'intentie') van een persoon te achterhalen en hun gedrag van een bepaald moment te verklaren en tegelijkertijd reke-

ning te houden met de standplaatsgebondenheid van de persoon en van henzelf. Bij historische beeldvorming moet men rekening houden met de verschillen tussen heden en verleden, omdat bij andere tijden dan de onze nu eenmaal andere waarden, normen, denkbeelden en gedrag horen. Een leerling moet dus open staan voor ander gedrag en andere ideeën en moet bovendien grondige kennis hebben van de historische context van dit individu.¹ Hoe zou je de leerlingen aan de slag kunnen zetten met deze complexe vaardigheid?

De avatar-methode

Het zou kunnen lonen om een aspect uit de game-industrie te gebruiken om bij leerlingen het inleven in een historisch persoon en het werken met multiperspectiviteit te bevorderen. In een game moeten leerlingen zich immers inleven in het personage waarmee ze spelen, de zogenoemde avatar. Als voorbeelden van bestaande avatars kunt u denken aan fictieve personages uit games met een historische setting: Cassandra tijdens de Peloponnesische Oorlogen (*Assassin's Creed Odyssey*), Jin Sakai tijdens de eerste Mongoolse invasie in twaalfde-eeuws Japan (*Ghost of Tsushima*), Connor tijdens de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd (*Assassin's Creed III*) of Arthur Morgan aan het einde van de negentiende eeuw in een fictief Verenigde Staten (*Red Dead Redemption II*).²

Een nadeel is dat deze games een ingekaderd narratief hebben waarin de karakterontwikkeling van de avatar voorgeprogrammeerd is en de mogelijkheden om te werken aan multiperspectiviteit voor het grootste deel al bepaald zijn. Maar wat als je de avatar an sich neemt en deze bestudeert? Wat als je een historisch persoon als een avatar benadert?

Laat de leerlingen een avatar creëren met een sociale en historische context. Alle avatars worden in hetzelfde jaar geboren en zouden in theorie allemaal hetzelfde kunnen meemaken. In 2009 liet professor E. Sheffer (Stanford University) haar studenten historische personages maken die leefden in het Duitsland van de twintigste eeuw. De avatars waren 'geboren' in 1900 en de studenten moesten een sociale context formuleren die in een zin omschreven kon worden (geboorteplaats, geslacht, religie). De studenten mochten de historische context zelf bepalen. Bijna alle studenten kozen ervoor om hun avatars de Bierkellerputsch mee te laten maken, lieten hun personage stem-

De avatars maken in ieder geval deze acht gebeurtenissen mee:

- De Beeldenstorm (1566)
- Een beleg naar keuze (Haarlem, Alkmaar, Leiden, 1573-1574, en evt. extra Antwerpen, 1584-1585)
- Het ontstaan van de Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinghe (1581)
- De oprichting van de VOC (1602)
- De executie van Johan van Oldenbarnevelt (13 mei 1619)
- Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621)
- De Vrede van Münster (1648)
- Het Rampjaar 1672 en de executie van de gebroeders De Witt (1672)

■ D. van Straaten (red.), e.a., *Historisch denken. Basisboek voor de vakdocent* (Assen 2012), 98, 128, 131.

■ De voordelen van de inzet van games met een historisch decor in de klas is eerder besproken in *Kleio*: P. Mannak, P. van den Heede en D. van Leeuwen, 'Games in de klas. Een update van de onvoltooide verleden tijd', in *Kleio* 3 (2020), 14-17; P. Mannak, 'Games helpen met historisch redeneren', in *Kleio* 4 (2019), 18-20; J. van Kersavont en D. van Leeuwen, 'Middeleeuwen: Total War. Games zijn meer dan een decor voor geweld', in *Kleio* 2 (2019), 4-6; K. Henskens, 'Kersten je eigen Fries. Hoe spellen in de klas zijn te gebruiken om de stof te verlevendigen', in *Kleio* 7 (2017), 4-7.

Linkerpagina: Met de avatar Eivor uit *Assassin's Creed Valhalla* (2020) kun je door het vroegmiddeleeuwse Engeland reizen.

Boven: Luitspelende naar Frans Hals, ca. 1623. Collectie Louvre, Parijs.

Daaronder: Een geleerde aan zijn bureau door Rembrandt van Rijn, 1634. Collectie Nationale Galerie Praag.

men op Hitler in 1933 en waren ooggetuigen van de val van de Berlijnse Muur eind jaren tachtig. Toch was elk pad anders: de een koos de minste weerstand (passief ondergaan), anderen hadden invloedrijkere personages (actief) en sommige studenten lieten zelfs hun verhaal gaan over kolonies in Zuidwest-Afrika of ze lieten hun personages emigreren naar Amerika of Engeland. ►

Rechtsboven: Titus aan zijn bureau door Rembrandt van Rijn, 1655. Collectie Museum Boijmans Van Beuningen. Daaronder: Zelfportret door Judith Leyster, 1630. Collectie National Gallery of Art in Washington.

Wat?

De leerlingen ontwerpen een historische verhaallijn van twee (of drie) generaties avatars die leven gedurende de Nederlandse Opstand en de Gouden Eeuw in de Nederlanden. De avatars maken een aantal voorgeschreven gebeurtenissen mee tussen 1566 en 1672 en reflecteren hierop vanuit hun avatar. Zij bepalen zelf de sociale context van hun personage en moeten op zoek gaan naar historische bronnen over hoe hun avatars de voorgeschreven gebeurtenissen zouden kunnen hebben ervaren. Historische bronnen zijn immers nooit eenzijdig. De verhaallijn van deze avatars worden door de leerlingen in een blogvorm beschreven.

Wie?

Havo 4 en vwo 4.

Wanneer?

De tijd van ontdekkers en hervormers en de tijd van regenten en vorsten.

Hoe lang?

Een lessenreeks.

Hoe werkt het?

De leerlingen gaan aan de slag met deze praktische opdracht over het inleven tijdens de Nederlandse Opstand en de Gouden Eeuw. Ze moeten de acht gebeurtenissen bestuderen en bedenken hoe hun avatar zou omgaan met deze veranderingen. De leerlingen ontdekken dat alleen het beschrijven van gebeurtenissen niet voldoende is. Hoe is hun avatar in een ander deel van Nederland geraakt, hoe vindt de avatar werk, wat doet zij in een grachtenpand in Amsterdam? Alles moet in het verhaal duidelijk worden. Ze moeten zich goed inleven in de kenmerken van het leven in de zestiende en zeventiende eeuw. De blogposts gaan dus voor een deel ook over het dagelijks leven tussen 1566 en 1672. Als een leerling besluit een avatar op een natuurlijke manier te laten overlijden, gaat de leerling verder met het schrijven van blogposts over een avatar van de volgende generatie. Anders zou de opdracht snel klaar zijn of de hoofdpersoon ouder dan honderd moeten worden. Leerlingen moeten ook letten op

anachronismen in de omgeving van hun hoofdpersoon: horloges, gemotoriseerde voertuigen, telefoons bestonden uiteraard nog niet. Juist door zelf op zoek te gaan, leren ze de verhalen kennen. Want waar leerlingen hun personage(s) laten wonen en werken, het geloof dat de personages belijden, alles heeft invloed op het leven van de avatar.

Wat levert het op?

Door een personage te maken, raken de leerlingen niet alleen de hoogste niveaus van de taxonomie van Krathwohl (creatie), maar moeten zij ook verschillende perspectieven ervaren en onderzoeken. Het geheel zal bijdragen aan de historische kennis van de leerling, die zelf naar bronnen moet zoeken. De opdracht kent daarin een toevoeging: elke blogpost moet een bron bevatten. En aan mijn collega's die de Gouden Eeuw niet behandelen: wees vrij om deze opdracht aan te passen, bijna elk onderwerp is mogelijk! ■

Deze werkvorm is eerder door Pascal Tak op de website van Euroclio gepubliceerd. Op de website www.vgnkleio.nl staan de bijbehorende lesmaterialen.

Literatuur

S. Scheffer, 'Creating Lives in the Classroom', in *The Chronicle of Higher Education* (2009).

D. van Straaten (red.), e.a., *Historisch denken. Basisboek voor de vakdocent* (Assen 2012).

P. Tak, 'The avatar method' op www.euroclio.eu/resource/the-avatar-method.

E. Volk, 'How the Air Felt on My Cheeks: Using Avatars to Access History', in *History Teacher* 46-2 (2013).

Macht en onmacht

Kritische geletterdheid in het geschiedenisonderwijs

De recente discussies rondom de moord op de Franse geschiedenisdocent Paty, Black Lives Matter en de bestorming van het Capitool in de Verenigde Staten onderstrepen het belang van goed geschiedenisonderwijs. Juist in de geschiedenisles worden vaardigheden aangeleerd als kritisch denken, multiperspectiviteit en mediawijsheid, die zo belangrijk zijn in onze hyperdiverse en digitale maatschappij.

Als voorwaarde voor kritisch denken benoemde de Braziliaanse pedagoog Paulo Freire 'kritische geletterdheid'. Daaronder verstond hij de vaardigheid om een bron nauwkeurig te kunnen onderzoeken op bewuste en onbewuste boodschappen over macht en onrecht. Kritische geletterdheid is een manier van kijken naar de wereld, die relevant is voor elk schoolvak, maar zeker voor geschiedenis. Wat is kritische geletterdheid precies en hoe maak je het toepasbaar voor de lespraktijk aan de hand van het onderwerp vrouwenkiesrecht in Nederland?

De rol van macht

Om de meerwaarde van deze manier van kijken binnen het bestaande geschiedenisonderwijs te verduidelijken, is een uitleg ervan noodzakelijk. Kort gezegd verwijst kritische geletterdheid naar een benaderingswijze van onze leefwereld, waarin het actief bevragen van de rol van macht en onrecht in iedere situatie centraal staat. Het steeds kunnen bevragen van die macht en dat onrecht vereist naast moed een actieve houding en kan bijgevolg niet worden aangeleerd door middel van een enkel hoofdstuk of losse opdracht. Om deze benaderingswijze goed aan te leren, moeten leerlingen deze regelmatig toepassen. Het schoolvak geschiedenis biedt daarvoor veel kansen, aangezien machtsverhoudingen essentieel zijn voor de manier waarop vertellingen over het verleden tot stand komen.

De meeste gangbare verhalen van het collectieve verleden zijn gecreëerd vanuit een geprivilegieerd perspectief, het perspectief van de mensen die politiek-maatschappelijke en sociaaleconomische macht hadden. Deze verhalen worden aangeduid als het verhaal van de overheerser (*master narrative*). Ze zijn vaak zo gemeengoed geworden, dat de geprivilegieerde aard ervan niet meer wordt herkend. Ze worden daardoor steeds meer ervaren als het enige ware narratief. Daarom benadrukt de kritische geletterdheid de noodzaak van tegenverhalen (*counter narratives*). Deze hebben als doel de aannames, die gedaan worden door degenen met macht, status en materiële resources over

Maayke de Vries is PhD-student aan University College London en docent geschiedenis op de International School Almere. **Mari Varsányi** is trainer en consultant intercultureel en inclusief onderwijs bij human-ed. **Gijs van Gaans** is docentenopleider geschiedenis en levensbeschouwing aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg (FLOT). **Bjorn Wansink** is vakdidacticus geschiedenis en onderzoeker aan de Universiteit Utrecht.

anderen, ter discussie te stellen. Voor het vak geschiedenis zou kritische geletterdheid leerlingen met behulp van deze tegenverhalen kunnen tonen dat deze dominante vertellingen de perspectieven van andere groepen mensen niet meenemen. Hierdoor leren leerlingen inzien dat die dominante vertellingen niet de 'waarheid' zijn, maar enkel het geaccepteerde en gevierde verhaal.¹

Gedeelde werkelijkheid

Aangezien kritische geletterdheid tot doel heeft onrecht, veroorzaakt door ongelijke machtsverhoudingen te begrijpen, draagt ze bij tot zowel kritische denkvaardigheden als een betrokken-kritische basishouding. Ondertussen zijn woorden als *fake news* en *alternative facts* niet langer slechts van toepassing op de Amerikaanse politiek. Ook in Nederland wordt het steeds moeilijker om tot een consensus te komen omtrent voorstellingen van de gedeelde werkelijkheid. Steeds vaker raken mensen gevangen in de 'bubbel' van hun eigen narratief, een narratief dat doorgaans ook gebaseerd is op een geprivilegieerd perspectief of op het perspectief van een (ervaren) onmacht. ►

¹ Demoiny, Sara B., and Jessica Ferraras-Stone, 'Critical Literacy in Elementary Social Studies: Juxtaposing Historical Master and Counter Narratives in Picture Books', in *The Social Studies*, 2018, 109 (2), 64-73.

Verslag 55ste vergadering – 13 maart 1936 in de Tweede Kamer

Herziening van de Reglementen op het beleid der Regering in de koloniën Suriname en Curaçao. Pagina 1775 en 1777.

Mevrouw Bakker-Nort:

Mijnheer de Voorzitter! Er is een plekje in de Caraïbische Zee, waar reeds ongeveer 300 jaar de Nederlandsche vlag waait. Toch zijn voor de meesten onzer Curaçao en Suriname onbekende oorden. [...] In de nieuwe reglementen toch wordt voorgesteld om alle vrouwen uit te sluiten van het actief en passief kiesrecht. Dit geldt ook voor de vrouw, die aan al de eischen voldoet, die den West-Indischen man tot kiezer van de Koloniale Staten zullen maken. [...]

Het is m.i. grievend onbillijk jegens de Nederlandsche, zoowel als jegens de inheemsche vrouw in West-Indië, dat zij, ook als zij voldoet aan al de eischen, voor het kiesrecht gesteld, daarvan uitgesloten blijft, en dat zij daarbij op één lijn wordt gesteld met minderjarigen, krankzinnigen en misdadigers.

Verslag vergadering in de Tweede Kamer, 13 maart 1936.

Vandaar dat het evalueren van – online – bronnen niet alleen meer draait om de geloofwaardigheid van de auteur, maar ook om het bredere verhaal dat eraan ten grondslag ligt.² De vaardigheid om een vertelling kritisch te kunnen analyseren in het licht van ongelijke machtsverhoudingen, helpt niet alleen een vollediger beeld te scheppen, maar ook om een goed geïnformeerde burger te kunnen zijn in de 21ste eeuw. In het geschiedenisonderwijs bevraagt een kritisch geletterde docent of leerling veronderstellingen, aannames en zekerheden. Zodoende draagt het bij aan kritisch besef ten opzichte van als vanzelfsprekend gepresenteerde beelden van het verleden. Door een tekst – een bron of zelfs een tekstboek – te bestuderen in relatie tot de historische, politieke, sociaal-culturele en economische context ervan, inclusief de connotaties en de implicaties van de tekst, kan het achterliggende narratief worden bediscussieerd.³ Dit kan door vragen te stellen over welke perspectieven worden genegeerd en hoe de eigen kijk op de wereld de boodschap van de bron beïnvloedt.⁴ Hierbij zijn tegenverhalen een essentieel middel, omdat zij door middel van ‘vergeten’ perspectieven, inzichten geven in de rol van macht en onrecht in de samenleving en hoe deze tot uiting komen in de verhalen die normaliter in de geschiedenisles worden verteld. Dit geeft leerlingen die zich identificeren met de mensen die onderdrukt werden een mogelijkheid om verzet, erfgoed en plezier te ontdekken. Tegelijkertijd kunnen leerlingen die zich identificeren met de dominante groep tot inzicht komen dat meerdere perspectieven nodig zijn om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van dat verleden. Het didactiseren van deze kritische geletterdheid in het geschiedenisonderwijs kan door middel van vier concrete stappen.⁵ Met vragen die aanzetten

² Murchie, Sharon A., and Janet A. Neyer., 'What Is the Story?' Reading the Web as Narrative', in *Critical Media Literacy and Fake News in Post-Truth America*, edited by Christian Z. Goering and Paul L. Thomas (Leiden: Brill | Sense, 2018), 39-52.

³ Murchie, 'What Is the Story?', 39-52.

⁴ Meloche, Alysha, Vera J. Lee, Allen Grant, Delia Neuman, and Mary Jean Tecce DeCarlo, 'Critical Literacy as a Lens for Students' Evaluation of Sources in an AP World History Class', in *The Social Studies*, 2020, 111 (4), 189-204.

⁵ Lewison, Mitzi, Christine Leland, and Jerome C. Harste, *Creating Critical Classrooms. Reading and Writing with an Edge*, 2nd ed. (NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015).

tot dieper nadenken over sociaal-politieke kwesties, kunnen we onze vanzelfsprekende en onbewuste aannames verstoren. Zodoende helpen ze een kritisch perspectief aan te brengen in elk onderwerp of elke bron. De vier stappen worden uitgelegd aan de hand van een voorbeeld: het vrouwenkiesrecht. Meer specifiek het niet verkrijgen van dit recht voor vrouwen in de Nederlandse koloniën (1919). Daarbij wordt een verslag van een vergadering in de Tweede Kamer centraal gesteld, waarin Bertha Bakker-Nort dit onrecht bekritiseert. Deze bron brengt het tegenverhaal in beeld, een perspectief dat bij leerlingen waarschijnlijk nog onbekend is (zie kader links).

Stap 1: Verstoort het alledaagse

Als eerste stap is het belangrijk te onderzoeken welke veronderstellingen (geuit als routines, gewoontes, overtuigingen, theorieën) als vanzelfsprekend worden gezien. Zonder een kritisch oog lijken die veronderstellingen en overtuigingen wellicht onschuldig, maar eigenlijk zeggen deze alledaagse berichten heel veel over de maatschappij en hoe ongelijkheid in stand wordt gehouden. *Voor ons voorbeeld leidt het bevragen van het alledaagse tot de realisatie dat het nog steeds een unieke situatie was voor vrouwen om onderdeel te zijn van het publieke debat in 1936. De vrouwen die deze pioniers waren, brachten nieuwe perspectieven in omgevingen waaruit zij eerst geweerd werden. In dit geval gaat het om het onder de aandacht brengen van de situatie van vrouwen in de Nederlandse koloniën die op één lijn werden gezet met 'minderjarigen, krankzinnigen en misdadigers'.*

Stap 2: Ondervraag verschillende perspectieven

Gedurende de tweede stap worden er vragen gesteld over welke stemmen er worden gehoord en welke stemmen worden verzwegen. Dit moet er vooral voor zorgen dat alle lagen van de bevolking, kleuren, genders, seksuele oriëntaties en geloofs-

uitingen een stem krijgen in het curriculum. De tegenverhalen spelen hierbij een belangrijke rol. Door deze te vergelijken met de bekende en gevierde vertelling wordt het nogmaals duidelijk dat geschiedenis een constructie is van het verleden waardoor een kritische houding noodzakelijk is. *In ons voorbeeld leidt dat tot het belichten van de geprivilegieerde positie van Bakker-Nort als hoogopgeleide witte vrouw, terwijl de vrouwen in de koloniën geen stem hebben in parlementaire discussies: er werd voor hen gepraat. Maar door het noodlottige verhaal van Bakker-Nort als seculiere, Joodse vrouw tijdens de Tweede Wereldoorlog te benadrukken, wordt duidelijk dat privilege en onderdrukking aan verandering onderhevig zijn en dat machthebbers daarin een essentiële rol spelen. Bakker-Nort overleefde het concentratiekamp Theresienstadt maar overleed een jaar later op 72-jarige leeftijd.*

Stap 3: Creëer sociaal-politiek bewustzijn

De derde stap focust expliciet op de rol van macht, privilege en onrecht. Door vragen te stellen over macht en onrecht ontstaat er een complexer begrip van machtsverhoudingen die de situatie bepalen. Het doel hiervan is niet dat deze situatie geaccepteerd wordt, maar om leerlingen uit te dagen na te denken over een mogelijke andere manier om samen te leven, een eerlijker en gelijkjer. *In ons voorbeeld wordt de historische context onderzocht met specifieke aandacht voor sociaal-economische en politieke verhoudingen toentertijd. Hierdoor wordt het duidelijk dat er neergekeken werd op de vrouwen uit de koloniën vanuit een superioriteitshouding op basis van kleur en gender. Daarbij is het belangrijk voor leerlingen om te reflecteren hoe deze bron betrekking heeft op henzelf en hoe dat een rol speelt bij de manier waarop zij zich identificeren met de bron.*

Stap 4: Promoot sociale rechtvaardigheid door actie

Uiteindelijk is het doel dat kritische geletterdheid wordt omgezet in een actie die het onderzochte onrecht aankaart. Dit kan bijvoorbeeld door een discussie te voeren over het onderwerp of het opzetten van een bewustzijns campagne. *In ons voorbeeld kan kritische geletterdheid worden omgezet in actie door leerlingen een bewustzijns-campagne te laten organiseren die hun leeftijdsgenoten informeert over de onderrepresentatie van vrouwen en specifiek vrouwen van kleur in de politiek.*

Door de uitleg over kritische geletterdheid en het uitgewerkte voorbeeld hopen wij collega's te motiveren om kritische geletterdheid een plek te geven binnen het geschiedenisonderwijs. Indien u vragen heeft, kunt u contact opnemen met Maayke de Vries op het volgende emailadres: maayke.vries.19@ucl.ac.uk. ■

<p>1. Verstoor het alledaagse</p>	<p>Welke veronderstellingen worden als vanzelfsprekend gezien?</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Welke actie wordt ondernomen in de bron? Waarom kan dit als een prestatie gezien worden? ■ Wie heeft het woord in deze bron? En over wie wordt er gepraat?
<p>2. Ondervraag verschillende perspectieven</p>	<p>Welk verhaal wordt verteld door deze bron/dit narratief?</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Wat kun jij te weten komen over Bertha Bakker-Nort? ■ Wat kun jij te weten komen over de initiatieven van vrouwen in de koloniën om kiesrecht te verkrijgen?
<p>3. Creëer sociaal-politiek bewustzijn</p>	<p>Wat is de rol van macht, privilege en onrecht?</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Waarom werden vrouwen in de koloniën uitgesloten van kiesrecht? ■ Hoe spelen jouw eigen denkbeelden en overtuigingen een rol tijdens de interactie met deze bron?
<p>4. Promoot sociale rechtvaardigheid door actie</p>	<p>Hoe kunnen wij dit onrecht rechtzetten?</p>	<ul style="list-style-type: none"> ■ Hoe kunnen wij zorgen voor een eerlijke representatie in de politiek?

Visuele representatie kritische geletterdheid in het geschiedenisonderwijs.

Het zwaard van Damocles

Het hachelijke bestaan van de tiran

Vaak wordt gezegd dat een zwaard van Damocles boven een instelling hangt. Coffeeshops worden zelfs bedreigd met de zogenaamde Wet Damocles. De oorsprong van de beeldspraak, die sinds 1618 in Nederlandse kranten 13.272 keer is gebruikt, ligt in de les die de tiran Dionysius II van Syracuse (397-343) aan de vleierende hoveling Damocles gaf.

Anton van Hooff
is klassiek historicus.

1 *Tusculanae disputationes* 5,57-62. Vertaling van Cornelis Verhoeven, *Gesprekken in Tusculum*, Ambo, Baarn 1980.

2 Zoals veel Romeinen had Cicero niet veel op met de Griekse knapenliefde. Het was voor hen 'l'amour grec'. Zie voor het controversiële van antieke homoseksualiteit mijn boek *Klassieke liefde* (Omniboek, 2020).

Cicero laat zichzelf het verhaal vertellen in zijn *Gesprekken te Tusculum*, de plaats van een van zijn landhuizen.¹ Al op 25-jarige leeftijd kwam Dionysius II aan de macht. Volgens Cicero regeerde hij maar liefst 38 jaar – voor de argumentatie laat hij maar achterwege dat het bewind niet zonder wisselvalligheden was en dat de tiran in behoeftige omstandigheden stierf. Volgens de bronnen die Cicero raadpleegde – waarover wij niet beschikken – was Dionysius energiek, maar wel kwaadaardig, tegenstrijdige karaktertrekken die hem wel ongelukkig moesten maken.

De argwaan van de tiran

Hij had zijn afkomst mee, verheugde zich in het bezit van een groot aantal vrienden onder zijn leeftijdgenoten en onderhield 'naar de zede van Griekenland' (*more Graeciae*) erotische relaties met een stel jongens.² Toch vertrouwde hij niemand van zijn kring. Hij leed dus aan achterdocht, die iedere tiran kwelt. De bewaking van zijn persoon vertrouwde hij toe aan ruige barbaren – een vertrouwde praktijk van despoten. Zijn eigen dochters moesten hem scheren, want hij durfde zijn hals niet aan het mes van de barbier toe te vertrouwen. Toen ze volwassen waren, vertrouwde hij het scheermes in hun handen niet en liet hen voortaan baard en hoofdhaar met gloeiende notendoppen afschroeien.

Aan zijn twee vrouwen bracht hij 's nachts pas een bezoek na uitvoerige inspectie van de situatie.

Het echtelijk bed had hij omringd met een diepe gracht, waarover een bruggetje lag. Hij liet dat ophalen als hij de slaapkamer gesloten had. Ook durfde hij niet op een verhoging tussen de mensen te staan. Daarom sprak hij het volk steeds vanaf een toren toe.

Als hij een balspel deed – hij was er dol op – en zich ontkleedde, gaf hij zijn zwaard ter bewaring aan zijn geliefde knaap (minnaar). Iemand maakte bij zo'n gelegenheid een grap, die verkeerd viel: 'Aan deze jongen vertrouw je je leven toe.' De jongen moest lachen. Daarop liet Dionysius de grappenmaker en de jongen doden. De laatste had niet door gelach moeten bevestigen dat hij inderdaad het leven van de tiran in handen had. De ander had hem niet op de mogelijkheid moeten wijzen. Achteraf had Dionysius verschrikkelijk spijt over het doden van de knaap die hij hartstochtelijk had

bemind. Maar ja, merkt Cicero op, onbeheerste mensen worden nu eenmaal door hun hartstochten tot tegenstrijdige handelingen gedreven.

Damocles

Toch besepte de tiran, zoals iedere despoot, hoe hachelijk zijn geluk was. Dit maakte hij duidelijk aan Damocles, een van zijn hovelingen. Dionysius' rijkdom, macht, luister, overvloedige bezittingen en prachtige paleizen maakten hem in diens ogen de gelukkigste mens denkbaar. Hierop nodigde de tiran hem uit eens zijn fortuin te ervaren. Daar had Damocles wel oren naar.

Hij mocht plaatsnemen op een gouden rustbed, bedekt met een prachtig geborduurd dekkleed. Er werden tafels met gouden en zilveren eetgerei bij gezet. Knapen van uitgelezen schoonheid moesten Damocles voorzien van de meest verfijnde spijzen. ►

Boven: Cartoon uit Puck, 1901. Udo J. Keppler gebruikte het symbool van het zwaard van Damocles hier in een cartoon over China. Aan tafel de achtlandenalliantie die in China de Bokseropstand probeerde te onderdrukken.
Links: Cartoon uit 1919 door Clifford Berryman. National Archives, Washington DC.

Boven: Richard Westall, *Het zwaard van Damocles*, 1812, Ackland Art Museum, North Carolina.

Rechts: Cartoon op de cover van Puck, 1903. De 'coal strikes' hangen als een zwaard van Damocles boven het hoofd van de 'industry'. Tekening van Udo J. Keppler, Library of Congress, Washington DC.

Parfums en wierook zorgden voor een weelderige atmosfeer. Een ogenblik kon Damocles zich inderdaad de gunsteling van het fortuin achten. 'Bij al deze luister beval Dionysius een flikkerend zwaard, bevestigd aan een paardenhaar, neer te laten zodat het boven de hals van de "fortuinlijke" hing.'

Meteen verging Damocles alle lust. Hij stak geen hand uit naar de heerlijke gerechten en smeekte de tiran hem van dit onheil te bevrijden. 'Kon Dionysius nog beter duidelijk maken dat er van geluk geen sprake kan zijn voor iemand die altijd door een verschrikkelijk gevaar wordt bedreigd?' commentarieert Cicero. Maar hij had zich nu eenmaal van jongs af verstrikt in zijn misvattingen en kon zich uit zijn waanzin niet meer bevrijden. Het verhaal wordt verteld door Cicero in een beschouwing over het 'gelukkige leven', *vita beata*. Alleen via de filosofie was dat te bereiken. Roem, bezit en macht stonden die heerlijke staat in de weg.

De voorbeeldige tirannendoders

Dionysius II behoorde tot de 'nieuwe' tirannen, dat wil zeggen de despoten die na 500 v.C. optraden. Toen was in Athene de cultus van de tirannendoders Harmodius en Aristogiton gevestigd. Ze hadden in 514 v.C. Hipparchus, een van de drie zonen van de 'oude' tiran Pisistratus (gestorven

in 528 v.C.), bij een aanslag vermoord. Toen door Clisthenes in 508 v.C. de basis voor de Atheense democratie was gelegd, werden zij iconen van de volksmacht. Ze kregen een standbeeld op de agora. Er werden offers aan deze burgerhelden gebracht. Liedjes verheerlijkten hun daad. Nabestaanden mochten op het stadhuis aanzitten aan de maaltijd die daar dagelijks voor raadsleden – en sportkampioenen – werd geserveerd. Een wet bepaalde dat niemand hun geheiligde namen mocht dragen.

Het ging echter om een mythe! Herodotus merkt al op dat door hun snode daad er helemaal geen einde kwam aan de tirannie; dat gebeurde pas toen Hippias, de oudste broer, in 510 v.C. door ingrijpen van de Spartanen werd verdreven. Thucydides demonstreert met het verhaal van de *tyrannoktonoi* zijn kritische methode van geschiedschrijving. De mensen geloofden dat Harmodius en Aristogiton uit vrijheidszin de tiran hadden gedood, maar in feite ging het om een persoonlijk conflict, verklaart hij: Harmodius was de knaap van Aristogiton, maar nu werd de wellustige Hipparchus verliefd op de jongeman. Gefrustreerd door de afwijzing wreekten de tirannenzonen zich door de zus van Harmodius als 'onzuiver' weg te sturen toen ze zich opstelde in de stoet van korfdraagsters voor de Grote Panathenaëën. De wrok hierover en de vrees dat Hipparchus gewelddadig zijn zin zou willen krijgen, deden het pederastische paar besluiten tot een moordaanslag. Toen het beoogde slachtoffer Hippias onbereikbaar bleek, stortten ze zich maar op Hipparchus. Diens aanhang maakte direct een einde aan het leven van Harmodius. Aristogiton stierf onder foltering, waarbij Hippias het werk letterlijk afmaakte.

Tirannendoding als burgerdeugd

Niettemin werd de moord op Hipparchus jaren na dato het model van tirannicide. De late 'erkenning' is te vergelijken met die voor Von Stauffenberg en de zijnen. Pas tegen 1950 werden zij in de BRD de *Widerstandskämpfer* bij uitstek, hoewel er op de zuiverheid van hun motieven wel wat af te dingen valt. De Duitse grondwet heeft postuum de aanslag van 20 juli 1944 gerechtvaardigd.³ Dit anti-tirannenartikel heeft een parallel in een Atheense wet van 338/337 v.C.: 'Als iemand tegen het volk (dat wil zeggen de democratie) rebelleert met het doel van tirannie, of deelneemt aan het opzetten van een tirannie of de democratie in Athene omverwerpt, zal degene die de man die zo iets doet, ombrengt, gevrijwaard zijn van strafvervolging.'

Tirannenmoord wordt hier dus letterlijk gelegitimeerd. Griekse en Romeinse jongens van goeden huize raakten in hun retorische scholing al vroeg vertrouwd met het eervolle van die daad, niet alleen door de studie van het verleden, dat hen aan voorbeelden voor hun redes hielp, maar ook door

toepassing van *controversiae*, zaken waarin tegen- gestelde standpunten moesten worden verdedigd. Zo'n controversia was: De wet zegt dat een tiran- nendoder een beeld in het gymnasium krijgt. Een andere wet verbiedt het plaatsen van vrouwen- beelden in die sportvoorziening voor mannen. Nu doodt een vrouw de tiran.

'Griekse en Romeinse jongens van goeden huize raakten in hun retorische scholing al vroeg vertrouwd met het eervolle van tirannenmoord'

Deze casus is bepaald niet alledaags, maar in principe nog wel denkbaar. De meeste controversiae zijn echter heel gezocht. Neem het geval van *De man door piraten vrijgelaten*. Hij had zijn ene broer, die tiran was, gedood, en ook zijn andere toen hij die betrapt op overspel met zijn eigen vrouw – volgens antiek recht was het doden van de echtbreker in zo'n geval legaal. Hun gemeen- schappelijke vader had vergeefs om genade voor deze broer gesmeekt. De tirannen- en broeder- moordenaar werd later door piraten gepakt. Ze vroegen aan de vader losgeld. De vader schreef hun daarop een brief: ze kregen de dubbele som als ze de handen van gijzelaar afkapten. De zeero- vers lieten hem echter ongemoeid gaan. Toen de vader later in behoeftige omstandigheden kwam te verkeren, weigerde de zoon hem te onderhou- den.⁴ Hier wordt nog een geschil aan de absurde zaak toegevoegd. De plicht tot het onderhouden van de bejaarde ouders, in het Grieks *gèrotrophein*, was zelfs wettelijk vastgelegd. Het was wel een zaak van *quid pro quo*: had de vader wel aan zijn ouderlijke plicht voldaan?⁵ Deze 'zaak' lijkt meer de plot van een roman dan een serieus juridisch dilemma.

Zo zijn er ettelijke uiterst gezochte gevallen, maar het uitgangspunt van al deze zaken is dat tiran- nenmoord op zichzelf onomstreden een noble daad is. Het was met die klassieke overtuiging dat Brutus en Cassius overgingen tot de moord op Caesar in 44 v.C.

Populariteit van Damocles

Terug naar Damocles. De levensfilosofische les waaraan Cicero het zwaard ophangt, is niet de boodschap geworden die in onze culturele traditie is opgenomen. Wel is de anekdote komen te staan voor een fatale dreiging. Zo is het steeds gebruikt, in de 13.272 keren dat het in Nederlandse kranten sinds 1618 Damocles voorkomt.⁶

Damocles is zelfs de naamgever geworden van een wet. Deze is een wapen in handen van de burgemeester om ongewenste praktijken rond de verkoop van drugs de kop in te drukken op grond

van artikel 13b van de Opiumwet. Het gaat dus feitelijk niet om een wet, maar om een bepaling uit een wet; de benaming Wet Damocles is echter gangbaar.

In het algemeen wordt wel gesproken van het zwaard van Damocles, maar ook verwijzen korte varianten naar de anekdote: 'een zwaard dat boven een hoofd hangt' of zelfs 'iets dat boven het hoofd hangt'. De uitdrukking 'het leven hangt aan een zijden draad' gaat terug op een Latijns gezegde dat de weergave is van het Grieks 'hangt aan een haar'. De populariteit van Damocles blijkt uit talrijke spotprenten met toepassing van het beeld, ook actuele. Geschiedenisdocenten kunnen gebruik- maken van cartoons die toespelingen maken op politieke controversie zoals het Verdrag van Versailles en de intrede van de VS in de Tweede Wereldoorlog. Het zwaard van Damocles hangt over politieke leiders en tegenwoordig zelfs boven de hele aarde. ■

³ Artikel 20.4: 'Gegen jeden, der es unter- nimmt, diese Ordnung zu beseitigen, haben alle Deutschen das Recht zum Widerstand, wenn andere Abhilfe nicht möglich ist.'

⁴ Seneca *Maior Contro- versiae* 1,7,1.

⁵ Uit hellenistisch Egypte zijn aanklachten van verwaarloosde vaders tegen tekortschietende kinderen bewaard.

⁶ Volgens delpher.nl.

Dit artikel is de bewerking van een stuk uit *Tirannenmoord. Van Caesar tot Hitler*, het boek dat deze zomer bij Omniboek verschijnt.

Unrechtsstaat en Ostalgie

De verwerking van het DDR-verleden in het verenigde Duitsland

Dertig jaar na 1990 zijn de verschillen tussen Oost en West nog altijd aanwezig in Duitsland, en kleuren zij de herinnering aan de voormalige DDR. Aanvankelijk was er euforie over de eenwording en opluchting over het einde van de dictatuur. Er was ook grote publieke aandacht voor de repressie in de DDR en voor haar geheime dienst, de Stasi. Maar in Oost-Duitsland droegen de vaak harde kennismaking met de markteconomie en teleurstellingen over de eigen levenssituatie na 1990 vervolgens bij aan een minder positieve kijk op de vereniging.

Amieke Bouma is historicus en docent aan het Joke Smit College in Amsterdam.

Toen op 9 november 1989 de Berlijnse Muur viel was er veel optimisme. In sneltreinvaart werd toegewerkt naar Duitse hereniging, met grote steun vanuit de Bondsrepubliek en vanuit de Oost-Duitse bevolking. Veel DDR-burgers zagen uit naar aansluiting bij het democratische en welvarende West-Duitsland. Tegelijkertijd voedde de retoriek van 'hereniging' en het aaneen smelten van twee onlosmakelijk verbonden delen de valse verwachting dat dit een makkelijk en snel proces zou worden. Al in juli 1990 beloofde bondskanselier Helmut Kohl dat de Oost-Duitse deelstaten snel zouden veranderen in 'bloeiende landschappen'.

Op 3 oktober 1990 was de eenwording een feit. De wetten en structuren van de BRD bleven bij deze samenvoeging voor het overgrote deel intact, en Oost-Duitsland nam deze over. Dit had veel voordelen. De Bondsrepubliek was een stabiele en rijke rechtsstaat, en de vijf 'nieuwe deelstaten' profiteerden ervan zich bij de bestaande infrastructuur aan te kunnen sluiten. Toch kon de praktijk de torenhoge verwachtingen niet zomaar waarmaken. Al snel werd duidelijk dat de vereniging van Duitsland grote gevolgen had voor de verouderde Oost-Duitse industrie. Staatsbedrijven gingen failliet of werden goedkoop opgekocht en gemoderniseerd – in plaats van de verwachte economische bloei verloren veel mensen hun baan. Een stroom van getalenteerde, veelal jongere mensen vertrok naar het Westen, wat het verval verder deed toenemen. Gevraagd en ongevraagd namen West-Duitsers belangrijke posities bij de overheid en in bedrijven over.

Al vlug bleek dat de beide samenlevingen sterk uit elkaar gegroeid waren, met alle misverstanden en verongelijkheid van dien. Veel Oost-Duitsers voelden zich aan de kant geschoven in plaats van bevrijd. Ze ervoeren het proces als een overname van hun land door 'Besserwessis', die meenden alles beter te weten. West-Duitsers op hun beurt ergerden zich aan het 'geklaag' van

de 'Jammerossis', en vroegen zich af hoe lang zij moesten 'betalen' voor de opbouw van het Oosten.

Bittere nasmaak

De verschillen tussen Oost- en West-Duitsland duren nog altijd voort. In 2017 lag de Oost-Duitse productiviteit op 87 procent van het niveau van West-Duitsland, en was het gemiddelde West-Duitse loon ruim 28 procent hoger. De werkloosheid in Oost-Duitsland is bovendien structureel hoger dan in West-Duitsland. Dat de Bondsrepubliek met Angela Merkel al sinds 2005 een kanselier uit het Oosten heeft (en tussen 2012 en 2017 met Joachim Gauck ook een president), vertroebelt het beeld sterk. Het zijn de uitzonderingen die de regel bevestigen, want de herkomst van leidinggevenden blijft in het hele land zeer ongelijk. Zo is geen enkele van de 66 universiteitsvoorzitters afkomstig uit Oost-Duitsland, en van de 115 afdelingshoofden op Duitse ministeries kwamen er in 2017 slechts drie uit de voormalige DDR. 'Overname' en 'Abwicklung' hebben in Oost-Duitsland voor een bittere nasmaak gezorgd. Hoewel Oost-Duitsers over het algemeen hoogopgeleid waren en de arbeidsparticipatie van vrouwen in de DDR hoger was dan in het Westen, werden hun ervaringen na 1990 niet als zodanig gewaardeerd. Verlies van baan en zekerheden leek verder gelegitimeerd te worden door het beeld van de DDR als een *Unrechtsstaat* waarin mensen geen actieve burgers waren maar passieve, structureel gecontroleerde onderdanen, werkzaam in door de staat gefaciliteerde banen in een verouderde staatsgeleide economie. Onvrede over de nieuwe situatie ging zo hand in hand met onvrede over de manier waarop de DDR herinnerd wordt.

Drie typen herinnering

Zowel de oorspronkelijke euforie over het einde van de DDR als de frustratie over de ontwikkelingen na 1990 worden weerspiegeld in de Duitse

omgang met het recente verleden. Martin Sabrow onderscheidt drie manieren waarop de DDR in het verenigde Duitsland herinnerd wordt. Ze staan op gespannen voet met elkaar.

Ten eerste ziet de zogenaamde *Diktaturgedächtnis* de DDR voornamelijk als een dictatuur. Het richt zich op de politieke structuren en repressie. Deze vorm van kijken naar de DDR was dominant in publieke debatten in de jaren negentig, en is ook nu nog prominent aanwezig. Politicologen, sociologen en DDR-burgerrechtenactivisten hebben hierin een belangrijke stem. Dit narratief is sterk gebonden aan herinneringsplekken als gevangenissen, grensbewaking en kantoren van de geheime dienst.

Een tweede vorm van herinneren is de *Arrangementsgedächtnis*. Ook deze visie ziet de DDR als repressieve staat, maar ze benadrukt de grenzen aan controle die het regime kon uitoefenen over zijn eigen bevolking. Repressie alleen kan de werking van de staat daarom niet verklaren, en het is belangrijk te begrijpen hoe staat en burgers op elkaar inspeelden. Deze manier van naar de DDR kijken heeft veel weerklank gevonden onder historici, en ook in kunst en literatuur. Ze sluit ook beter aan bij de beleving van veel Oost-Duitsers, die hun verscheidenheid aan levenservaringen vaak niet weerspiegeld zagen in de exclusieve aandacht voor onderdrukking.

Een laatste manier waarop de DDR herinnerd wordt, is de *Fortschrittsgedächtnis*, die de DDR ziet als een oprechte, valide en gelegitimeerde poging

om een alternatief te bouwen tegenover het West-Duitse kapitalisme. Deze zienswijze leunt sterk op officiële politieke en historiografische discourses uit de DDR zelf – specifiek op het idee van een staat gebaseerd op de idealen van het antifascisme, na de gruwelijkheden die Duitsers in het Derde Rijk hadden begaan. Hoewel dit narratief in de DDR een redelijk brede steun genoot, is het nu slechts terug te vinden onder een beperkte groep van mensen die zich altijd nog met de voormalige staat identificeren.

De Stasi

In het publieke debat over de DDR kwam de focus al snel te liggen op haar geheime dienst, het *Ministerium für Staatssicherheit* (MfS, doorgaans afgekort tot Stasi). In de maanden na de val van de Muur werden MfS-archieven in verschillende steden bezet door burgerrechtenactivisten om zo de vernietiging van dossiers te voorkomen. In juni 1990, nog voor de Duitse vereniging, nam de vrij gekozen *Volkskammer* van de DDR een wet aan die het behoud en de openstelling van de archieven moest garanderen. De Oost-Duitse dominee en activist Joachim Gauck werd aangesteld om dit proces in goede banen te leiden. In januari 1992 konden de eerste Oost-Duitse burgers hun dossiers inzien.

De opening van de archieven leidde gedurende de jaren negentig tot een vloedgolf aan brisante openbaringen over de betrokkenheid van Oost-Duitse prominenten bij de geheime dienst. In ►

Demonstranten protesteerden voor de ontbinding van de Mfs en de Stasi en de openbaarstelling van de Stasi-documenten. Op de spandoeken staat: 'Stasi-documenten onder openbare en parlementaire controle' en 'Publicatie van het besluit van de minister-raad van 16 mei 1990'. Foto gemaakt door Friedrich Gahlbeck op 22 mei 1990. Bron: Bundesarchiv Duitsland.

1989 had de Stasi 91.015 officiële medewerkers in betaalde dienst, daarnaast waren er volgens de archieven zo'n 173.000 informanten of *inofficiële Mitarbeiter* (IM's). Dit betekent dat ongeveer een op zestig DDR-burgers betrokken was bij de Stasi. Informanten hadden vaak gezwegen over hun contacten met de Stasi en moesten nu vrezen voor ontdekking. Aanzienlijker was natuurlijk het leed van diegenen die slachtoffer waren geweest van het MfS. Door inzage in de persoonlijke dossiers kwamen mensen erachter jarenlang onterecht de verkeerde persoon verdacht te hebben, of, nog pijnlijker, dat zij jarenlang mensen vertrouwd hadden die bij nader inzien informanten geweest bleken te zijn – tot eigen partners en kinderen aan toe. Voortdurende berichtgeving, vaak sensationeel van toon, over ontmaskerde IM's droeg bij aan het beeld van een maatschappij die doordrongen was geweest van controle en repressie.

DDR in de Duitse politiek

Ook politiek was er in de jaren negentig vooral aandacht voor de repressie in de DDR. Twee parlementaire onderzoekscommissies moesten bijdragen aan de *'Aufarbeitung'* en *'Überwindung der Folgen'* van de *'SED-dictatuur'*. De commissies bestonden uit politici, aangevuld met experts, zoals juristen, sociologen, historici, geestelijken en burgerrechtenactivisten uit de DDR. De werkzaamheden van beide enquêtemissies werden vanaf het begin ontsierd door ideologische verschillen tussen de deelnemende parlementariërs. Terwijl conservatieve en liberale politici erop

stonden dat de val van de DDR geïnterpreteerd zou worden als bewijs van de inherente onmenselijkheid van de socialistische ideologie, wilden linksgeoriënteerde partijen onrecht en ideologie juist scheiden. Bovendien werden de meer genuanceerde discussies van de enquêtemissies in het debat vaak ondergesneeuwd door de grote belangstelling voor alles wat te maken had met de geheime dienst.

CDU/CSU en FDP hebben het Oost-Duitse verleden herhaaldelijk ingezet om hun politieke rivalen op links aan te vallen. Dit geldt vooral voor SED-opvolgpartijen PDS en later Die Linke (sinds 2007), die regelmatig bekritiseerd zijn om hun weigering zich eenduidig te distantiëren van het DDR verleden. SPD en B'90/Grünen worden om deze reden onder morele druk gezet om afstand te houden van Die Linke. Dit heeft de partijen niet belet om regionaal samen te werken, maar het heeft toenadering op nationaal niveau bemoeilijkt. De politieke rol van het verleden blijft zo zichtbaar, al lijkt deze inmiddels wel kleiner te worden.

Unrechtsstaat, Alltag en Ostalgie

Al in het verenigingsverdrag van 1990 werd de DDR als *'SED-Unrechtsregime'* geclassificeerd, en sindsdien is de term regelmatig gebruikt door wetenschappers en politici, waaronder Merkel en Gauck. Toch ligt deze term, die letterlijk uitdrukt dat de DDR geen rechtsstaat was, gevoeliger dan bijvoorbeeld *'dictatuur'*. *Unrechtsstaat* is dan ook een allesomvattende term, die meer dan andere begrippen niet alleen het politieke systeem, maar

Een kleuterschool in Neuheus am Rennweg in Oost-Duitsland, 1980. Deze was gevestigd in het geboortehuis van Friedrich Fröbel, een humanistische pedagoog. De kinderen werden verzorgd volgens zijn progressieve ideeën. Er waren 12.000 van dit soort kleuterscholen in de DDR. Foto: Helmut Schaar, Bundesarchiv Duitsland.

Winkel met nostalgische producten uit de DDR-tijd. Foto: Alfred Derks.

het hele leven in de DDR als verkeerd lijkt te beoordelen. Dit komt niet overeen met de ervaring van burgers die een leven voerden afzijdig van de politiek. Dit wordt misschien nog wel versterkt doordat het begrip *Unrechtsstaat* ook gebruikt wordt voor de nazistische periode, met alle politieke en morele connotaties van dien. De term *Unrechtsstaat* lijkt zo voor sommigen te suggereren dat Oost-Duitsers zich achteraf moeten verantwoorden voor hun gebrek aan verzet.

De langdurige nadruk op onrecht en repressie is vanuit politiek en historisch oogpunt goed te begrijpen. Tegelijkertijd verwondert het niet dat veel Oost-Duitsers dit beleven als een versmalling van hun ervaringen in de DDR. En zo moesten veel historici, pedagogen en museumdirecteuren in de jaren na 2000 inzien dat de officiële herinnering aan de DDR tot dan toe te veel gericht geweest was op de politieke en institutionele aspecten van de staat en daardoor verzuimde een verbinding te maken met de actieve herinneringen aan het dagelijkse leven (*Alltag*) van 'gewone' Oost-Duitse burgers. Zulke herinneringen gaan doorgaans niet over politiek relevante gebeurtenissen, maar over persoonlijke levenservaringen.

Er bestaat dus een discrepantie tussen de politieke herinnering aan de DDR als onvrij systeem en persoonlijke herinneringen aan het leven dat mensen hadden in de DDR. Tegelijkertijd nam in de jaren na de Duitse eenwording de onvrede over de politieke en economische ontwikkeling van Oost-Duitsland toe. Van een failliete staat werd de DDR een achtergebleven regio in de grotere Bondsrepubliek. De nieuwe individuele vrijheid ging bovendien gepaard met grote onzekerheid. Dit ontkende een verlangen naar het 'beschutte' leven van weleer. De niet-gevulde verwachtingen van de eenwording vormden zo de voedingsbodem voor *Ostalgie*, of nostalgie naar de DDR. *Ostalgie* hecht zich specifiek aan verdwenen consumptiegoederen die worden gezien als typisch voor de Oost-Duitse staat en die, achteraf, als vertrouwd en 'eigen' worden gewaardeerd, zoals de Trabant, het stoplichtmannetje en augurken uit het Spreewald.

Geborgen staat

De opkomst van nostalgie naar de DDR als 'geborgen staat' had meer te maken met ontwikkelingen sinds 1990 dan met de DDR zelf. De verzorging die de DDR bood werd vooral aantrekkelijk toen deze in de Bondsrepubliek minder uitvoerig bleek te zijn. De verstikking door het systeem werd minder belangrijk zodra deze doorbroken was. De vergelijking met de westelijke deelstaten onttrekt de positieve ontwikkelingen in de oostelijke deelstaten misschien ook te veel aan het oog: vergeleken met de andere voormalige socialistische staten in Centraal en Oost-Europa heeft Oost-Duitsland een relatief makkelijke politieke en economische transitie kunnen maken. Overigens nam de *Ostalgie* in de jaren na 2000 ook weer af.

'Door inzage in de persoonlijke dossiers kwamen mensen erachter jarenlang onrecht de verkeerde persoon verdacht te hebben'

Toch kan de huidige politieke onvrede in Oost-Duitsland, die onder andere zichtbaar is in de sterke opkomst van rechts-radicalen bewegingen en partijen, niet zomaar terzijde geschoven worden. Gevoelens van onderwaardering en ondervertegenwoordiging zijn niet nieuw, en zijn onder andere geworteld in economische ervaringen en politieke debatten over de DDR na 1990. Ook dertig jaar na de eenwording blijft de erfenis van de DDR zo een prominente rol spelen in het Duitse debat. ■

Dit artikel verscheen eerder in: K. Thijs (red.), *Duitsland 1918-1991. Twintig vensters op een bewogen eeuw* (Boom, Amsterdam 2021). Een speciale onderwijseditie van deze bundel met lesmateriaal en opdrachten is verkrijgbaar bij het Duitsland Instituut Amsterdam. Kijk voor meer informatie op www.duitslandinstituut.nl.

Ter eer en glorie... van jezelf

De herbegravenis van de Bonapartes

Napoleon I en zijn zoon Napoleon II werden beiden opgegraven en elders opnieuw begraven. De organisatoren van de herbegravenis gebruikten de populariteit van de Bonapartes om er zelf beter van te worden.

Opnieuw begraven

De enige zekerheid die het menselijk bestaan ons biedt, is de dood. Opeenvolgende generaties bepalen vervolgens hoe een dode herinnerd wordt. Maar aangezien elke generatie haar eigen beeld van de geschiedenis scheidt, kan de waardering van een overleden persoon veranderen. Die herwaardering kan positief of negatief uitvallen, en leidt soms tot een herbegravenis op een andere plaats. In een serie artikelen over herbegravenissen geven we voorbeelden van deze herwaardering van enkele bekende personen. Waarbij we de reeks beginnen met de man die precies 200 jaar geleden op Sint-Helena ter aarde werd besteld: Napoleon Bonaparte.

Hans Vermeer en **Ben Vriesema** zijn redacteur en hoofdredacteur van Kleio.

Er zijn duizenden boeken geschreven over veldheren als Alexander de Grote, Karel de Grote en Dzjenghis Khan, mannen die mensen als pionnen over slagvelden schoven en zo miljoenen slachtoffers maakten. Zo lang het blijft bij het theoretisch verschuiven van pionnen op landkaarten kunnen velen nog wel respect en bewondering opbrengen voor dit soort mannen. Dan praten zij over hen als representanten van de krijgswetenschap of de krijgskunst. Maar zo gauw de uitgedokterde plannen in de praktijk worden uitgevoerd, blijft er weinig wetenschappelijks of kunstigs over en zien we slechts een slachting en onnoemelijk veel leed en verdriet. Napoleon Bonaparte (1769-1821) mogen we zeker onder deze zowel bewonderde als vervloekte veldheren plaatsen. Als veldheer bewonderd vanwege zijn prestaties in de krijgskunst. Maar daarmee ook vervloekt vanwege zijn aandeel in de dood van naar schatting drie miljoen mensen. Die discrepantie in enerzijds de aandacht voor veldheren als Napoleon en anderzijds de vele roem- en naamloze gevallen waar zij voor verantwoordelijk zijn, is soms schrijnend om te zien. Tik op Wikipedia de zoekterm 'Slag bij..' in (met daarachter een willekeurige plaats) en dit is direct zichtbaar: de namen van de aanvoerders zijn bekend, de slachtoffers worden weergegeven in kille aantallen. Ook bij herbegravenissen zien we dit telkens weer gebeuren. Een treffend voorbeeld hiervan is de vergelijking tussen de herbegravenis van de veldheer Napoleon en de herbegravenis van vele van zijn ondergeschikten.

Massagraf

Tot die miljoenen slachtoffers die op het conto van Napoleon bijgeschreven kunnen worden, behoren de ruim 3.000 soldaten uit de Grande Armée die in 2003 werden opgegraven in Litouwen en werden herbegraven op een kerkhof in Vilnius. Het massagraf werd door bouwvakkers aangetroffen tijdens werkzaamheden. Deze soldaten, met uiteenlopende nationaliteiten, waren tijdens de terugtocht in die stad gestorven door kou, honger en uitputting. Over de precieze plaats, het tijdstip en de bijzonderheden van het overlijden van die 3.000 gesneuvelden weten we eigenlijk niets. Wat wel bekend is, is dat zij gestorven zijn in de straten van Vilnius en daarna door de Russen begraven zijn in hun eigen vers gegraven loopgraven. Dat bleek de enige manier te zijn om de lijken te begraven, omdat de grond bevroren was en alleen het losse zand van de uitgegraven loopgraven gebruikt kon worden om de lijken te bedekken. Dat alles steekt schril af tegen de bijna van uur tot uur gedocumenteerde begravenis en herbegravenis van hun leider.

Zo weten we dat Napoleon stierf op 5 mei 1821 op Sint-Helena op de leeftijd van 51 jaar. Na autopsie stelde zijn lijfarts de diagnose 'darmkanker' vast, een ziekte waaraan al meerdere Bonapartes waren overleden. Volgens boze tongen zou de doodsoorzaak echter 'vergiftiging' moeten zijn, omdat er arseen in de haren van de overledene bleek te zitten. Maar dat werd waarschijnlijk door zijn eigen artsen toegediend, juist als medicatie tegen darmkanker. De lijfarts haalde vervolgens maag en hart uit het lichaam om het te mummificeren. Het lijk werd in een tinnen doodskist gelegd. Twee urnen met daarin de organen werden tussen de benen geplaatst. Deze tinnen kist werd geplaatst in een kist van mahoniehout, die weer in een loden kist en die weer in een houten kist. Het geheel werd daarna begraven in een tien meter diep graf op het eilandje tussen Zuid-Amerika en Afrika. Twee dagen na Napoleons overlijden stuurde de Britse gouverneur-generaal Middlemore het bericht van diens dood naar Londen, waar het op 4 juli bekend werd gemaakt. Het nieuws kwam dus pas bijna twee maanden later aan in Europa. Wat je weer eens stil doet staan bij de snelheid van de toenmalige communicatie. ▶

De laatste rustplaats van Napoleon in de Dôme des Invalides. Foto: Josh Hallett.

Populariteit en grandeur

En toen werd het stil... Want de Franse koning Louis XVIII (1815-1824) en zijn opvolger Charles X (1824-1830) waren stiekem opgelucht dat Napoleon in dat verre oord begraven lag. Zij hadden geen enkele behoefte om bonapartistische gevoelens los te maken onder de bevolking.

Pas onder het bewind van koning Louis-Philippe (1830-1848) wist de Franse premier en minister van Buitenlandse Zaken Adolphe Thiers (een historicus) de vorst over te halen tot actie om de overblijfselen op Sint-Helena te laten opgraven en terug te laten brengen naar Frankrijk. Dit met het argument dat de regering en de koning aan populariteit en grandeur zouden winnen door toe te geven aan de nog steeds sluimerende bewondering onder de bevolking voor de voormalige keizer.

‘De resten van Napoleon lagen in een gigantische, dertien ton zware rouwwagen die door zestien paarden werd voortgetrokken’

Het kostte de Franse diplomatie vervolgens jarenlange inspanningen om de Britten zover te krijgen dat zij hiermee instemden. De uiteindelijke toestemming werd aan het publiek voorgeschoteld als een eervolle geste van Britse zijde aan al degenen die onder Napoleon gediend hadden. Maar op dit diplomatieke niveau speelde vanuit Brits perspectief natuurlijk de politiek de doorslaggevende rol. Want in deze periode botsten in het Midden-Oosten de koloniale ambities van Frankrijk en Groot-Brittannië en deze twee landen kwamen in die crisis steeds meer tegenover elkaar te staan. De Britten hoopten de toestemming voor de herbegraving van Napoleon dan ook te gebruiken als politiek wisselgeld in de Midden-Oosten-crisis.

De herbegraving van Napoleon, de processie rijdt over de place de la Concorde. Schilderij van Jacques Guiaud uit 1844. Bron: Sotheby's.

Na de Britse toestemming stuurde Louis-Philippe in 1840 zijn zoon François d'Orléans, prins van Joinville, met een gevolg naar Sint-Helena. Daar werden de overblijfselen onder het toezicht van Franse en Britse getuigen opgegraven, waarna officieel werd vastgesteld dat de resten toebehoorden aan Napoleon. Wat niet moeilijk was, omdat het lichaam nog steeds in uitstekende staat verkeerde. De overblijfselen werden door het zwart geschilderde schip *La Belle Poule* naar Frankrijk gebracht, waar het op 30 november aanmeerde in Rouen. Daar werd de kist met stoomschepen verder de Seine op gevaren en aan land gebracht in Courbevoie, een plaatsje onder de rook van Parijs.

Triomftocht door Parijs

Op 15 december werden de stoffelijke resten vanuit Courbevoie overgebracht naar de Dôme des Invalides in Parijs. En toen bleek uit alles hoe trots veel Fransen nog waren op de grootse prestaties van 'hun' Napoleon. Want wat door de straten van Parijs trok, leek meer op een triomftocht dan op een begrafenisstoet. De resten van Napoleon lagen in een gigantische, dertien ton zware rouwwagen die door zestien paarden werd voortgetrokken met aan het hoofd de prins van Joinville als vertegenwoordiger van het koningshuis. Alle maatschappelijke lagen van de bevolking waren in de nasleep vertegenwoordigd, vooral veel hoge geestelijken en veteranen van verschillende afdelingen die onder Napoleon gediend hadden. De stoet werd hartstochtelijk toegejuicht en de hele route was bezaaid met symboliek en vlagvertoon. In kraampjes langs de kant waren allerlei parafernalia en etenswaren te koop. In de Dôme werd de plechtigheid voorgezeten door de koning, die getrouwd zat naast het altaar. Ook daar waren veel oudgedienden aanwezig. Opvallende afwezigen waren familieleden van de verbannen Bonaparte-clan. Hiermee was de

Nazi's dragen de lijkst van Napoleon II naar de Dôme des Invalides, december 1940.

herbegravenis nog geen feit, want het bekende praalgraf in de Dôme was op dit moment nog niet klaar. Pas in 1861 werden de resten hier bijgezet, tot die tijd lagen ze in de kapel van de Dôme. Nog steeds bezoeken jaarlijks duizenden mensen het graf van Napoleon Bonaparte. Terwijl de namen van de 3.000 gevallen in Litouwen onbekend zijn en waarschijnlijk voor altijd zullen blijven. Ze zijn als groep gereduceerd tot een getal.

De zoon van

Napoleons enige (wettelijke) zoon werd geboren nadat papa zich had laten scheiden van zijn eerste vrouw, Joséphine de Beauharnais. Joséphine had wel kinderen uit een eerder huwelijk, maar het resultaat van de daadwerkelijke consummering van dat huwelijk bleef uit. Binnen een paar maanden hertrouwde hij met de negentienjarige Marie Louise van Oostenrijk. Napoleon zelf schijnt gezegd te hebben: 'J'epouse un ventre' (vrij vertaald: ik huwde een baarmoeder). Binnen een jaar na het huwelijk (1 april 1810) beviel ze inderdaad van een zoon, Napoléon François Joseph Charles, kortweg Napoleon II, die naast allerlei erfelijke titels de naam 'koning van Rome' ging dragen en al direct in de wieg werd geëerd met toetreding tot het *Légion d'honneur*.

Een erfelijk opvolger was dus nu gegarandeerd, maar de carrière van de oude Napoleon ging niet meer over rozen. De geallieerde tegenstanders bleken te sterk en Napoleon werd na de verloren Slag bij Leipzig (1813) en het binnenvallen van de geallieerden in Frankrijk gedwongen af te treden. Op 24 januari 1814 zag Napoleon zijn zontje voor het laatst, een paar maanden later werd hij afgevoerd naar Elba. Ook na de wonderbaarlijke ontsnapping van dat eiland en de triomftocht met zijn leger eindigend bij Waterloo (1815), werden vader en zoon niet herenigd. Nadat Napoleon op een zeilschip richting Sint-Helena werd gezet, kreeg hij alleen via voormalig keizerin Marie Louise informatie over het welbevinden van zijn zoon.

Napoleon II werd onder de hoede van zijn opa geplaatst, die hem niet meer bij zijn tweede Franse naam liet noemen, maar deze veranderde naar het Duits: François werd Frantz. In 1818 verleende de keizer hem de titel hertog van Reichstadt (tegenwoordig Zákupy). Hij heeft nooit aanspraak kunnen maken op de troon van Frankrijk, simpelweg omdat het buitenland hier mordicus tegen was. Daarnaast was het ook de periode van de restauratie, oude koningshuizen kwamen weer op de troon en die hadden geen behoefte aan de nieuwbakken revolutionaire Bonapartetjes. Napoleon II heeft zijn korte leven voornamelijk in Wenen gewoond en is daar op slechts 21-jarige leeftijd overleden aan tuberculose. Hij liet geen vrouw en geen kinderen na (al werd beweerd dat Maximiliaan, de latere keizer van Mexico, zijn zoon zou zijn). Zijn hart en ingewanden werden volgens goed Habsburgs gebruik apart bewaard in de *Herzgruft*, waar alle harten van de Habsburgse heersers in urnen werden bewaard; het lichaam kwam in de kerk bij het paleis op de Hofburg zelf te liggen.

De nazi's en de Bonapartes

Tot aan 1940 bleef het lichaam van Napoleon II in Wenen. Maar na de succesvolle *Anschluss* van Oostenrijk en het onder de voet lopen van Noordwest-Europa in het voorjaar van 1940, besloot de Führer dat het een mooie goodwill-actie aan het verslagen Franse volk zou zijn om het lichaam van de 'koning van Rome' te laten herbegraven in Parijs, dicht bij het graf van zijn vader. De kist met het lichaam werd uit Wenen gehaald en door Duitse soldaten onder de Arc de Triomphe door getild en vervolgens in optocht naar zijn laatste rustplaats gebracht: de Dôme des Invalides. De kist heeft daar korte tijd op een verhoging aan de voet van het beeld van zijn vader gestaan en werd pas na verloop van tijd in een eigen graf geplaatst. Meer dan een eeuw na zijn overlijden moest Napoleon II wel zijn plaats weten. ■

Martin Luther King loopt voorop tijdens de March on Washington op 28 augustus 1963. Foto: Warren K. Leffler, Library of Congress.

‘God maakte ons blank en zwart’

Steun en haat in brieven aan Martin Luther King Jr.

Nog geen zestig jaar geleden gingen beelden de wereld over van vreedzaam protest dat met waterkanonnen en hondenbrigades werd beantwoord. Zwarte predikanten vervulden een cruciale rol in de strijd tegen rassendiscriminatie in de voormalige Amerikaanse slavenstaten. Maar hun beroep op de christelijke naastenliefde en broederschap vond nauwelijks weerklank. In brieven uit die tijd is te lezen welke sentimenten er leefden onder de bevolking.

Maarten van Egmond is geschiedenisdocent op het Oranje Nassau College in Zoetermeer.

De zwijgzame blanke predikanten van het Zuiden,’ kopte *The New York Times* op 5 april 1964. Aanleiding voor het artikel was een bijeenkomst in het Witte Huis tussen president Johnson en 150 leiders van de Southern Baptist Convention (zuidelijke baptisten), de grootste (blanke) protestantse denominatie in staten waar de burgerrechtenbeweging actief was.¹ De president zocht steun voor de burgerrechten-

wet die door het Congres gelooft moest worden. Op 2 juli 1964 trad de wet in werking en kwam een einde aan Jim Crow, apartheid zoals de zuidelijke staten die sinds het einde van de negentiende eeuw kenden. De invloed van de zuidelijke baptisten was hierop echter zeer beperkt. Predikanten namen geen leiding in het raciale probleem of sprongen zelfs op de bres ter verdediging van segregatie, aldus de krant.

Kerkelijke visie

Tien jaar eerder reageerden de synoden van de grootste protestantse denominaties nog positief op de uitspraak van het Hooggerechtshof, die segregatie op scholen aan banden legde. Nog in hetzelfde jaar kwamen zij tot een voor het Zuiden saillante conclusie dat segregatie niet met de grondwet te verenigen viel en werd opgeroepen tot vrede en volgzzaamheid. Waar de Southern Baptist Convention nog relatief voorzichtig aanspoorde op verbroedering tussen blank en zwart, gingen de Methodist Protestant Church en de Presbyterian Church in the United States een stap verder. De methodisten, die al in 1939 herenigd waren met hetzelfde kerkorgaan in het Noorden, spraken de wens uit leiderschap te ontwikkelen om de beslissing van het Hof te ondersteunen.² Die verantwoordelijkheid werd geaccepteerd vanwege de overtuiging van christelijke broederschap en gelijkheid in de ogen van God. De presbyterianen, die pas in de jaren tachtig herenigden, waarschuwden zelfs voor de beschamende positie waarin niet langer de kerk, maar de staat leidend zou zijn in morele zaken. De katholieke kerk was op het gebied van de rassenverhoudingen vooruitstrevender, maar niet sterk vertegenwoordigd in de zuidelijke staten. De hoopgevende reacties ten spijt, tot desegregatie van de kerkbanken leidde het niet.

Haatpost

Lekensentiment bepaalde in aanzienlijke mate de koers van blanke gelovigen in zuidelijke staten ten aanzien van de burgerrechtenstrijd. Brieven die in de periode 1957-1967 aan Martin Luther King Jr. zijn geschreven en terecht kwamen in het archief van de Southern Christian Leadership Conference (SCLC), geven een interessant beeld van de houding die blanke christenen aannamen ten opzichte van de burgerrechtenbeweging.³ De brieven staan vol conservatiefreligieus sentiment, maar zijn niet zelden ook uitgesproken grof. King verwees zelfs naar de brieven als onfatsoenlijke lijsten van godslastering en obsceniteit. Naast de vele haatpost kwamen echter ook steunbetuigingen binnen van geestelijken, intellectuelen, politici, studenten en het gewone publiek, zowel vanuit het noorden – vooral rond New York – als het zuiden van het land. Ook organisaties als vakbonden, scholen en katholieke en joodse instellingen lieten van zich horen. Briefschrijvers waren zowel zwart als blank en reageerden meestal op berichtgeving in de media. Krantenknipsels werden niet zelden meegestuurd. Specifieke gebeurtenissen, zoals Kings aanwezigheid in de stad, zijn arrestaties, de grote demonstraties en aanslagen (bijvoorbeeld op de 16th street Baptist Church, waar vier jonge meisjes omkwamen), deden mensen in de pen klimmen. ►

¹ In de VS zijn de noordelijke en zuidelijke baptisten nog altijd niet herenigd. Er zijn meerdere kerkgenootschappen onder de baptisten, zoals de American Baptist Churches USA (tot 1950: Northern Baptist Convention) en de Southern Baptist Convention. In de jaren zestig waren de Southern Baptists nog strikt gesegregeerd, en de (blanke) predikanten bleken hier bepaald niet progressief. King behoorde dus ook niet tot deze denominatie. Hij zat (aanvankelijk) bij de hoofdzakelijk Afrikaans-Amerikaanse National Baptist Convention.

² De scheiding van deze synoden was op basis van ras. Herenigen betekende voor kerkorganen dus impliciet ook het afrekenen met het racistische verleden.

³ De gebruikte brieven uit dit artikel zijn te vinden via: Boehm, Randolph A. ed., *A guide to the microfilm edition of black research sources. Records of the Southern Christian Leadership Conference 1954-70. Part I: Records of the president's office. Series I, Correspondence, 1958-1968, Subseries 3, Secondary Correspondence, 1958, 1960-1967.*

4 In *Why we can't wait*, een boek dat King in 1964 publiceerde, reageerde hij op dit vaak vermelde verwijt.

Verder werden donaties naar aanleiding van de advertenties in *The New York Times* ook vaak vergezeld door brieven, al werd het formulier dan soms juist gebruikt om ongenoegen te uiten. Zwarte briefschrijvers uit het hele land betuigden over het algemeen steun, maar uitten af en toe ook stevige kritiek. Daarnaast werd de burgerrechtenorganisatie regelmatig verzocht om financiële of juridische steun.

Kritische meerderheid

Gelet op blanke briefschrijvers uit het Zuiden die zich in religieuze termen uitdrukten, stond een ruime meerderheid kritisch tegenover het zwarte protest tegen rassendiscriminatie. Uit Littleton, North Carolina, kwam in april 1963 een brief waarin de auteur schreef dat het wreder is om je kinderen naar een gemengde school te sturen dan ze te voeren aan krokodillen. 'God maakte ons blank en zwart. We zouden Hem moeten danken en het zo laten,' voegde de schrijver eraan toe. 'Laat iedereen zijn eigen kinderen leren de Bijbel drie keer te lezen voor ze naar school gaan.'

'De auteur schreef dat het wreder is om je kinderen naar een gemengde school te sturen dan ze te voeren aan krokodillen'

Soortgelijke brieven tonen aan dat rassenscheiding gezien werd als een door God ingestelde orde, regelmatig met verwijzingen naar het Oude Testament. Er wordt herinnerd aan Gods ingrijpen bij de toren van Babel, de vloek van Cham en het volk Israël dat zich niet met andere volken mocht vermengen. 'Kan de Ethiopiër zijn huid veranderen?'

Protest tegen de toelating van zwarte kinderen op een witte school in Little Rock, 1959. Foto: John T. Bledsoe, Library of Congress.

'Moge God een einde maken aan deze dierenjungle leefwijze die voortkomt uit de burgerrechten van negers. Dat God + Heilige Wet de Wet zijn van Dit Land,' schreef een bezorgde inwoner van Florida in maart 1965. Anderen gingen nog een stap verder, en waarschuwden dat King een eeuwig leven in de hel wachtte. 'Ik denk dat als je weet wat een ware Baptist is en diens leer, dat je ooit gaat boeten, niet in deze wereld, maar ver daarbuiten,' gaf iemand uit Birmingham, Alabama, te kennen. 'Julie gaan allemaal naar de hel!!! hel!!!,' fulmineerde een inwoner van Atlanta, Georgia. 'Martin Luther stop alsjeblieft met moorden, vertel de waarheid.'

Burgerlijke ongehoorzaamheid

Toch was Bijbelse rechtvaardiging van segregatie in de jaren zestig al op zijn retour. Dit blijkt ook uit het briefarchief. Een even groot deel van de kritiek keerde zich niet direct tegen het integratiestreven, maar was gericht op de ordeverstoring die de demonstraties met zich meebracht. Vanaf 1963 zochten ook de zwarte dominees van de SCLC, die met wisselend succes kerkgangers mobiliseerden, vreedzaam maar nadrukkelijk de confrontatie met de gevestigde orde. Boycotts en burgerlijke ongehoorzaamheid, van het overtreden van segregatiewetten tot het negeren van samenscholingsverboden, wekten de woede van plaatselijke blanken, gezagsdragers en omstanders. En dat, zo oordeelden veel critici, was niet in lijn met de vredestichtende, dienende en lijdende Christus. 'Vraag uzelf af, wat zou Jezus doen?' vroeg een inwoner van Tampa, Florida, in juli 1964. Al ruim een jaar was in deze staat een burgerrechtencampagne gaande in St. Augustine. Een plaatsgenoot voegde er in een eigen brief aan toe: 'Riep Jezus zijn volgelingen op tot sit-ins, rellen, haatzaaien,

onrust stoken?' Genuanceerder was een vermaning uit West Palm Beach: 'Hoewel er niets gewelddadigs is aan wat u doet, in veel gevallen resulteert het wel in geweld.' Deze schrijver gaf verder aan dat wetten en demonstraties geen echte christelijke broederschap in de wereld zouden creëren, maar dat alleen het evangelie van Jezus Christus daartoe in staat was. De tijd zou leren dat er veel fijne mensen zijn die 'diep en oprecht' meeleeften. Ook uit Dallas, Texas, kwam het verzoek om geduld te hebben: 'Alle christenen weten dat gekleurde mensen uiteindelijk gelijke rechten krijgen, maar is het mogelijk dat u en uw volgelingen een te grote religieuze haast hebben?'²⁴ Ook twee predikanten uit Alabama schreven King, ten tijde van de kiezersregistratiecampagne in Selma in 1965, en vroegen hem om een antwoord. Een baptistenpredikant uit Troy had uit betrouwbare bronnen vernomen dat onder de demonstranten in Selma op grote schaal immoreel gedrag was vertoond. Hoewel hij de beweging al sinds 1955 (de busboycot in Montgomery) had gesteund, vroeg hij om een reactie ten einde 'de vele gematigden op de weg vooruit te houden'. De ander vroeg namens Selma's First Presbyterian's Church om opheldering na een verklaring van een zeker predikant dr. Robert Strong dat King weliswaar had ingestemd met de baptistenleer, maar niet geloofde in de maagdelijke geboorte en letterlijke opstanding van Christus.

John the Baptist

Verrassend is een korte brief uit Nederland, geschreven in december 1963. Die bevat de vraag of het klopt dat King zich vooral bekommert om zijn eigen noden. De Nederlander stelde zichzelf voor als volgeling van Christus en vermoedde dat King dat 'in zekere zin' ook was, maar benadrukte dat Christus vooral de zorg voor anderen op het oog had. De brief is ondertekend met de naam 'John the Baptist'. Het kon eigenaardiger. Zo stelde iemand uit Greenwood, North Carolina, dat het misschien Gods bedoeling is geweest om Afrikanen als slaven te verkopen, zoals ook Jozef als slaaf was verkocht. 'Uw mensen in Afrika hebben u nu nodig,' besloot deze briefschrijver. Uit West Palm Beach kwam het bloedserieuze voorstel om het Duitse leger in te zetten om burgerrechten-

activisten te beschermen. Zo kon dat land iets terugdoen voor Amerikaanse hulp die in verband met de oorlog was verleend. 'Very respectfully,' zo eindigde deze brief, 'George D. Baker (white)'. In tegenstelling tot haatpost werden brieven waar steun uit sprak regelmatig met naam en toenaam ondertekend. Een man uit Shreveport, Louisiana, noteerde zelfs adresgegevens onder zijn uitnodigende brief, die overigens niet direct getuigde van christelijke verbondenheid. 'Ik ben blank,' begon hij, 'maar ik sluit me volledig bij u aan. Ik zou graag op enigerlei wijze hulp bieden aan u of welke gekleurde man of vrouw dan ook.' Anderen waren voorzichtiger, zoals in een brief van augustus 1963 waar eenheid in Christus en in Gods koninkrijk werden benadrukt. 'Indien mogelijk,' is in hoofdletters uitgedrukt, 'zorg dat mijn familie beschermd is.'

Meer steun dan gedacht

Van de honderden brieven die in het archief zijn opgenomen, laten een kleine honderd een progressief christelijk geluid horen, wat betekent dat de blanke steun voor de burgerrechtenbeweging wellicht groter was dan tot op heden wordt gedacht. Zeker hogeropgeleiden, waaronder ook predikanten, lieten zich richting King niet onbetuigd. Een kerk in Birmingham startte na de protesten in 1963 een project om 'de breuk te helen die ontstaan is in de communicatie tussen de neger en de blanke gemeenschap,' zo schreef de betrokken predikant. Hij wist zeker dat hij studenten zou kunnen vinden die verbetering in de rassenverhoudingen actief en publiekelijk wilden steunen. Een student uit Tampa, Florida, bevestigde datzelfde jaar de steun die King genoot onder blanke studenten in het Zuiden. In november 1964 ontving de SCLC een donatie van een methodistische kerk in Raleigh, North Carolina. 'Ik ken de lelijkheid en onvolledigheid van het ►

Boven: Tijdens een sit-in in een restaurant in Jackson worden de demonstranten besmeurd met ketchup, mosterd en suiker, 1963. Foto: Granger.

Onder: Rellen in Harlem, New York, na het doodschieten van de vijftienjarige James Powell door een politieagent. De rellen duurden zes dagen en er was veel geweld, 1964. Foto: Stanley Wolfson, Library of Congress.

Een protest voor gelijke rechten in Washington, 1963. Foto: Warren K. Leffler, Library of Congress.

leven die blanke zuiderlingen ervaren,' schreef een in Georgia opgegroeide vrouw in de bijgevoegde brief, 'omdat ze weigeren alle mensen als broeders te behandelen.'

Vanuit Macon, Georgia, stelde een directeur universiteitsontwikkeling dat 'veel christenen onder blanke mensen' voor King in gebed gingen voor goddelijke wijsheid en kracht en dat zij met leed in hun hart het gebrek aan begrip en christelijke broederschap in de natie aanschouwden. Een emeritus hoogleraar anatomie kwam tot een vergelijkbare conclusie in een vijf pagina's tellende 'open brief aan de burgemeester en geestelijken van St. Augustine, Florida'. De man verbleef jaarlijks twee maanden met zijn vrouw in de stad en twijfelde of Christus er wel juist begrepen en oprecht geloofd werd, gezien de houding van de plaatselijke christenen jegens de 'gekleurde burgers'.

Schuldenlast

Verder klinkt ook de invloed van Billy Graham door in de brieven. Een in Mississippi opgegroeide vrouw uit de noordelijke staat Colorado zag het als een 'morele verplichting' om te schrijven, op een moment dat rassenproblematiek in de noordelijke staten eveneens aan het licht kwam. Ze citeerde de evangelist, die beweerd had dat het Zuiden de rassenproblemen eerder zou oplos-

sen dan het Noorden en was opgelucht dat 'de schuldenlast' niet meer volledig op het Zuiden rustte. Een vrouw uit Florence, Alabama, stelde in juli 1964 een ontmoeting voor met Graham, King en andere christelijke leiders. 'Nu is de tijd voor goede wil in actie,' opperde zij.

The New York Times plaatste op 24 mei 1964 een ingezonden brief, getiteld 'Een zwijgzame predikant spreekt'. Een methodistische geestelijke uit Louisiana reageerde op een eerder bericht in de krant. Hij was voorstander van integratie, maar achtte het zinloos om daar vanaf de kansel voor te pleiten. Hij zou zijn baan kwijtraken en moeten verhuizen naar een andere staat. Hij schreef: 'but if I, for instance, differ sufficiently and strongly enough with my congregation to tell them they are all headed for hell if they don't change their value structure, they, being Americans, are the kind of folk who will reply that if I'm so keen on the place, I can go there myself.' De man legde zich neer bij de beperkingen van zijn functie en benadrukte dat niet alle bezwaren bij blanken irrationeel waren, gezien de wijdverbreide armoede en ongeletterdheid onder zwarten.

In de tussentijd is er in de Verenigde Staten veel veranderd. Maar Black Lives Matter (BLM) laat zien dat de verworvenheden van de burgerrechtenbeweging, hoe essentieel ook, niet voldoende zijn. De hiervoor geciteerde 'zwijgzame predikant' zag dit zestig jaar geleden ook al: 'Echte vooruitgang is meer dan een negerkind in een blanke klas dwingen of het aantal nieuwe geregistreerde kiezers.' De tijd zal leren of met de BLM-beweging een nieuwe stap vooruit gezet wordt richting de samenleving waar King van droomde. ■

Literatuur

Campbell, Q., and Thomas F. Pettigrew, *Christians in racial crisis. A study of Little Rock's ministry* (Washington D.C. 1959).

David Chappell, *A stone of hope. Prophetic religion and the death of Jim Crow* (University of North Carolina press 2004).

Beter goed gejat, dan slecht bedacht?

Een beoordelingsstrategie voor lesmateriaal van collega's

Docenten geschiedenis weten elkaar steeds beter te vinden als het gaat om het delen van lesmateriaal. Echter, wanneer is materiaal van een ander bruikbaar en wanneer juist niet? Dit artikel gaat over de selectiemechanismen die je als docent kunt toepassen wanneer je besluit beschikbaar vakdidactisch materiaal te gebruiken of een bestaande opdracht aan te passen.

We hebben gekozen voor een vertrouwde indeling, op basis van vakinhoud en historisch redeneren. Daarnaast hantieren we een aantal onderwijskundige principes die volgens ons de basis vormen voor het leren van leerlingen. We beschrijven welke afwegingen je als docent zou moeten maken bij de beoordeling om materiaal van anderen daadwerkelijk te gebruiken.

Romeinse goden

Je komt een werkvorm tegen over de Romeinen waarbij leerlingen een memoryspel spelen over de Romeinse godenwereld. Een erg leuk idee en potentieel zeker nuttig voor leerlingen, maar in hoeverre sluit dit materiaal aan bij de inhoud van ons vak? In het onderwijs zijn we vaak geneigd alles te behandelen wat er in een methode langskomt, maar dat hoeft lang niet altijd. Controleer bij een opdracht die je in zou willen zetten eerst of het verplichte stof is of niet. SLO brengt geregeld een geüpdatete versie uit van het document *Karakteristieken en kerndoelen*, waarin precies beschreven staat welke kerndoelen behaald moeten worden tijdens de les. Daarnaast heeft Examenblad.nl natuurlijk de syllabus voor de bovenbouw van

het vmbo, havo en vwo. Is het lesmateriaal niet noodzakelijk om de voorgeschreven doelen te behalen? Dan kun je overwegen om het spel aan te passen, zodat het wel aansluit bij de doelen. Lees ook *Bij de tijd 3* van de VGN (te vinden op www.vgnkleio.nl), omdat daar besproken wordt op welke manier je bepaalde inhoud zou kunnen bespreken. Dit kan je ideeën geven voor het aanpassen van het lesmateriaal.

Historisch redeneren

Je komt een les tegen waarin leerlingen informatie over Lodewijk XIV uit bronnen moeten halen. Klinkt nuttig om historisch redeneren met bronnen aan te leren, maar zijn leerlingen dan echt historisch aan het redeneren, of zijn ze eerder bezig met leesvaardigheid? Prima als dat laatste je doel is, maar wanneer je ze aan de slag wilt laten gaan met historisch redeneren, dan is het belangrijk in beeld te hebben wat dat precies inhoudt. Peter Seixas en Tom Morton hebben in *The Big Six* helder uiteengezet wat de moeilijkheden zijn waar leerlingen tegenaan lopen bij historisch redeneren. Vervolgens hebben ze per concept in zinnen uitgeschreven wat oplossingen voor deze obstakels ►

Jens Lenders, Aron Borger en **Annemieke Verharen** zijn vakdidactici aan de Fontys Lerarenopleiding Geschiedenis Tilburg.

Leerlingen aan het werk. Alle foto's in dit artikel zijn van Kevin Quirijnen.

Tips voor lesmateriaal

- Historiana is een aan Euroclio (Vereniging voor Europese docenten geschiedenis en staatsinrichting) verbonden website, waarop lesmateriaal wordt geplaatst voor iedereen om te gebruiken, historiana.eu.
- Stanford University heeft verschillende lessen ontwikkeld voor het geschiedenisonderwijs, sheg.stanford.edu/history-lessons.
- Dit geldt ook voor andere universiteiten in de VS, UK of Canada, waaronder het project van Peter Seixas voor de University of British Columbia, historicalthinking.ca/resources.
- Verschillende internationale organisaties bieden lesmateriaal aan voor geschiedenislessen, maar zijn niet altijd gericht op geschiedenisdidactiek. Teaching History wel, teachinghistory.org/teaching-materials.
- Docenten hebben vaak eigen websites. Twee minder bekende (internationale), goede websites zijn www.activehistory.co.uk en mrthorntonteach.com.

zijn, ook wel *guideposts* genoemd. Check of het lesmateriaal leerlingen helpt om deze obstakels te overwinnen.

Wil je met het lesmateriaal alle obstakels van werken met bronnen aanpakken, of alleen maar een deel? Het werk van Seixas en Morton valt goed te combineren met de componenten van historisch redeneren omschreven door Carla van Boxtel en Jannet van Drie. Dergelijke vakdidactische modellen kunnen je helpen bepalen of het materiaal daadwerkelijk bijdraagt aan de doelen van ons vak.

Kruistochten

Je komt een opdracht tegen over de kruistochten, waarin leerlingen vanuit verschillende perspectieven gevraagd wordt om een oordeel te vellen of dit een positieve of negatieve ontwikkeling in de geschiedenis van Europa was. Een nuttige opdracht, en het oefent historisch redeneren, maar sluit het wel aan bij de doelen die je had bedacht? Het belangrijkste van lesmateriaal is dat het leerlingen helpt om de beoogde doelen te behalen. Opdrachten zijn niet alleen bedoeld om

stof te herhalen voor het langetermijngeheugen, maar ook om te controleren of de leerling goed op weg is om het leerdoel te behalen. Het helpt om feedback en feedforward te geven op de elementen waar de leerling op vastloopt, maar ook om te benadrukken wat de leerling al goed kan. Daarom is het belangrijk om lesmateriaal altijd naast je leerdoelen en succescriteria te leggen. In het boek *Wijze lessen* van onder andere Tim Surma wordt hier uitgebreid aandacht aan besteed. Helpt het materiaal niet om de leerdoelen te behalen? Pas het werk aan of ga op zoek naar lesmateriaal dat wel helpt om de leerdoelen te behalen.

Activerende didactiek

Je vindt een uitlegfilmpje over de problemen die China ervaren heeft als gevolg van de Europese imperialistische politiek aan het einde van de negentiende eeuw. Het onderwerp wordt helder uitgelegd en er wordt nuttig gebruikgemaakt van beschikbare leermiddelen om de uitleg te verduidelijken. Goed bruikbaar in de les dus, maar op welke manier worden leerlingen gestimuleerd zelf een actieve rol te spelen? Bij activerende didactiek gaat het er niet om dat een leerling in de normale zin van het woord actief is, maar dat leerlingen gestimuleerd worden om zelf na te denken en zelf met antwoorden of oplossingen te komen. Kortom, dat de hersenactiviteit wordt gestimuleerd. In het boek *Op de schouders van reuzen* van Paul Kirschner, Luce Claessens en Steven Raaijmakers wordt hier aandacht aan besteed, omdat deze hersenactiviteit ervoor kan zorgen dat informatie in het langetermijngeheugen wordt opgeslagen. Staan er bijvoorbeeld vragen bij een uitlegfilmpje waardoor leerlingen moeten nadenken over wat er gezegd wordt of hoeven ze alleen maar te herhalen wat er gezegd wordt? Op welke manier worden deze vragen besproken? Wordt iedere leerling gestimuleerd om zelf na te denken of kunnen leerlingen meeliften? Dit soort zaken bepalen of je zelf nog opdrachten bij een filmpje moet maken, of dat bestaande opdrachten aangepast moeten worden of al voldoende activerend zijn.

Scaffolding

Er staat een goede opdracht klaar waarin leerlingen historische personen op volgorde van significantie in een diamantvorm moeten zetten. Een leuke en belangrijke opdracht voor leerlingen om aan de slag te gaan met historisch redeneren, maar weten leerlingen welke stappen ze moeten zetten om hun keuze te onderbouwen? Veel leerlingen weten wel uit te leggen waarom een historische persoon belangrijk was, maar kunnen niet uitleggen waarom hij of zij belangrijker was dan de andere personen. Dit komt doordat er bij deze opdrachten vaak geen stappen worden gegeven om tot een degelijke argumentatie te komen. In het boek *Op de schouders van reuzen* wordt helder uitgelegd waarom en hoe je een opdracht moet 'scaffolding' (opbouwen en ondersteunen). Geef bijvoorbeeld met een aantal deelvragen aan dat leerlingen eerst aan de hand van de kenmerken van historische significantie aangeven waarom een persoon belangrijk was, laat ze daarna deze kenmerken met elkaar vergelijken en laat ze ten

slotte op basis van de vergelijking bepalen welke persoon het belangrijkste was. De opdracht heeft daardoor een heldere opbouw, met de gewenste ondersteuning voor de leerlingen. Ontbreekt (een deel van) de opbouw in de opdracht? Pas de opdracht aan of voeg een instructie toe, zodat leerlingen in stappen naar het eindresultaat toe kunnen werken.

Delen van materiaal

Het is dus belangrijk om als docent materiaal eerst te beoordelen, voordat je ermee aan de slag gaat. Wat voor de ene klas op de ene school voldoende 'gescaffolding' is, hoeft niet voldoende te zijn voor een andere klas. Het is daarom belangrijk om inzicht te hebben in de didactische overwegingen die achter de keuzes van de maker liggen. Een docenthandleiding met een verantwoording is natuurlijk het fijnst, maar ook erg tijdrovend om te ontwikkelen. Kies er dan bij het delen voor om puntsgewijs het lesmateriaal van een korte toelichting te voorzien. Welke inhoud en componenten van historisch redeneren heb je een plek gegeven en bij welke elementen van het programma sluit dit aan? Voor het behalen van welke leerdoelen is het materiaal bestemd? Op welke manier worden leerlingen aangezet om zelf na te denken? Welke steun krijgen leerlingen aangeboden om de beoogde doelen te behalen?

Het is goed om te zien dat er steeds meer sprake is van (vakdidactische) kennisdeling in de vorm van lesmateriaal, maar op welke manier wordt de kwaliteit van het lesmateriaal en van je eigen opdrachten gewaarborgd? In dit artikel hebben wij geprobeerd jullie handvatten te bieden om zelf de kwaliteit en bruikbaarheid van het lesmateriaal te beoordelen. Daarnaast geeft het je de kans om je eigen lesmateriaal van een 'kwaliteitskeurmerk' te voorzien. Daar wordt het onderwijs beter van. ■

Verder lezen

- Wanneer je je meer wilt verdiepen in de essentie van historisch redeneren en bijbehorende metaconcepten, raadpleeg dan:
Boxtel, C. van, Drie, J. van. (2013), 'Historical Reasoning in the Classroom: What does it look like and how can we enhance it?', in *Teaching History*, 2013 (150), pp. 44-52.
- **Seixas, P., Morton, T.** (2013), *The Big Six Historical Thinking Concepts* (Andover: Cengage).
- Om je didactiek op basis van wetenschappelijk onderzoek vorm te geven en tips te krijgen over te gebruiken werkvormen, raadpleeg dan de volgende boeken:
Kirschner, P., Claessens, L., Raaijmakers, S. (2018), *Op de schouders van reuzen* (Meppel: Ten Brink Uitgevers). Te downloaden via didactiefonline.nl/artikel/op-de-schouders-van-reuzen.
Surma, T., Vanhoyweghen, K., Sluijsmans, D., Camp, G., Muijs, D., Kirschner, P. (2019), *Wijze lessen: twaalf bouwstenen voor effectieve didactiek* (Meppel: Ten Brink Uitgevers). Te downloaden via www.ou.nl/web/wijze-lessen.

Een documentaire als profielwerkstuk

Het kan ook bij geschiedenis

Op een toenemend aantal scholen kun je een profielwerkstuk als documentaire uitvoeren – een passende vorm in onze beeldcultuur. Maar hoe pak je dat aan als begeleidende docent, hoe beoordeel je zo'n eindproduct en bovenal: wat is daarvan de meerwaarde?

Esther Schaareman
is deelprojectleider
Kunst & Cultuur op het
Kamerlingh Onnes in
Groningen.

Dus dan hoeven we niets meer te schrijven? De hoopvolle vraag van mijn examenleerlingen uit vwo 6, die enthousiast het plan hebben opgevat om van hun profielwerkstuk (PWS) een documentaire te maken in plaats van het te schrijven, moet ik snel ontkrachten. Er moet namelijk veel geschreven worden: een filmplan, interviewvragen, een logboek, maar geen verslag als eindwerkstuk. Ik heb hen op het spoor gezet van Documaken.nl, een website die leerlingen stimuleert documentaires te maken voor hun PWS. Voor Jasper Vreken, film- en maatschappijleerdocent op het Montessori Lyceum Amsterdam en motor achter de website, is een documentaire als PWS volkomen logisch: 'Film is een krachtig

“Een traditioneel PWS kun je op school schrijven, of thuis achter je laptop. Een documentaire dwingt je om eropuit te gaan”

en herkenbaar medium om actuele verhalen te vertellen op een eigentijdse manier. En de meeste leerlingen hebben technische middelen tot hun beschikking: met een camera, mobiele telefoon en laptop kom je een heel eind.'

Filmeducatie

'Leerlingen kijken series op Netflix, ze bekijken en maken filmpjes op social media,' zegt ook Malu Sanders, in 2019 Filmleraar van het Jaar en docent Film en Kunst Algemeen op het 4e Gymnasium, 'maar wij maken ze bewust van technische en inhoudelijke mogelijkheden. Je kunt examen doen in het vak Film en we hebben een doorlopende leerlijn vanaf de brugklas: leerlingen leren hoe een

animatie in elkaar zit, welk effect verschillende shotwisselingen hebben, wat reclame van je wil. Dat is op lang niet alle scholen vanzelfsprekend.' Op veel scholen is er wel aandacht voor filmeducatie, bijvoorbeeld als (illustratie)materiaal bij de moderne vreemde talen of als onderdeel van een van de kunstvakken. Op scholengemeenschap De Rietlanden, waar Vera Hageman kunstdocent is, kun je voor Kunst Beeldend een film maken in plaats van een object of schilderij, en haar school is geen uitzondering. Dat is dan vaak een fictiefilm of in ieder geval de uitkomst van een artistiek proces. Maar geen documentaire. Hageman: 'Wij zien de PWS-documentaire als middel om filmeducatie breder te trekken, door leerlingen de mogelijkheid te bieden om een serieus en doortimmerd product te maken, binnen de volle breedte van alle schoolvakken.'

Voorbeelden en stappenplannen

Op Documaken.nl staan, naast voorbeelden van eerdere PWS-documentaires, de stappen die je als leerling kunt volgen. Van 'hoe kom je op een goed idee' tot 'hoe monteer ik mijn documentaire'. De website besteedt aandacht aan interviewtechnieken, het belang van een shotlist, beeldcompositie, de rol van geluid en muziek en cameraregie. Ook zijn er handige documenten als plannings, draaiboeken en storyboards te vinden. Je kunt het stappenplan volgen, maar ook informatie terugzoeken als je vastloopt. Sanders: 'Op de site staan interviews met film- en documentairemakers, waarin ze uitleggen hoe ze problemen oplossen die ze tegenkomen.' Hageman en Vreken lichten toe: 'De docent van het PWS-vak dat leerlingen kiezen begeleidt het onderzoek. Dat onderzoek blijft hetzelfde: leerlingen die een documentaire

maken, moeten ook hoofd- en deelvragen formuleren, alleen de vorm is anders. De site begeleidt het filmtechnische deel, met do's en don'ts voor leerlingen én begeleidende docenten. Zo kunnen ze samenwerken aan een eindproduct dat zowel inhoudelijk als filmtechnisch interessant is en geen opeenvolging van 'talking heads'.

De beoordeling

Het aantal leerlingen dat kiest voor de PWS-documentaire groeit op alle acht deelnemende scholen. Hoe zorg je er dan voor dat vakdocenten het eindproduct filmtechnisch kunnen begeleiden én beoordelen? Documaken.nl biedt een uitgebreid beoordelingsmodel voor vier onderdelen: het schriftelijk gedeelte (alle voorbereidingen), de documentaire zelf, de presentatie en het proces – waarvan de laatste twee standaard onderdeel uitmaken van een PWS-beoordeling. Docenten die minder gewend zijn processen te begeleiden en te beoordelen, bijvoorbeeld bètadocenten, vinden het lastig om documentaire-gerelateerde aspecten te beoordelen, erkennen Hageman en Sanders: 'Vooral de beoordeling van het filmtechnische deel vinden docenten soms moeilijk. Voor de begeleiding van een PWS-documentaire ga je geen hele bijscholing filmeducatie doen. We hebben daarom een apart hoofdstuk over vormgeving op de site gezet. Onze assistentie en de blik van een geschoolde kijker zijn in veel gevallen nog wel nodig. Dat is voor ons ook nog steeds een puzzel, want eigenlijk willen we dat de site zonder onze bemoeienis te gebruiken is.'

Meerwaarde: de wereld in

De eindproducten van Documaken.nl verdwijnen niet in een la, maar worden op het gelijknamige festival getoond in een bioscoop. Daarna worden ze gedeeld binnen de scholengemeenschap en ze zijn (na toestemming van de makers) te zien op YouTube. 'Dat is heel waardevol voor de leerlingen, hun ouders, de school en de samenleving,' vindt Vreken, 'omdat ze zo een groter podium krijgen dan alleen in eigen kring.' Sanders: 'Een traditioneel PWS kun je op school schrijven, of thuis achter je laptop. Een documentaire dwingt je om eropuit te gaan.' Leerlingen moeten de wereld in, mensen ontmoeten, contacten leggen, stelt Hageman: 'Ze leren echt om te gaan met de werkelijkheid. Als je zelf praat met je bronnen, en je legt dat vast, moet je goed beslagen ten ijs komen. En je facts checken.'

Alle drie de docenten constateren dat leerlingen die een PWS-documentaire maken onderwerpen kiezen waarin ze geïnteresseerd zijn en toegang toe hebben; onderwerpen uit hun belevingswereld en directe omgeving. De makers van *School is kut*, winnaar van de juryprijs 2020, onderzochten hoe lesstof relevanter en interessanter kan worden gemaakt: ze deden literatuuronderzoek naar

vakoverstijgend projectonderwijs, interviewden een wetenschappelijk onderzoeker over onderwijsvernieuwing en voelden hun eigen docenten aan de tand, die verrassend kritisch waren op het schoolsysteem waar ze deel van uitmaken. Er gaat een enorme hoeveelheid serieuze research schuil achter de vlotte montage, de slim gekozen quotes en de geestige vondsten in de documentaire, die getuigt van een behoorlijk doortimmerd filmplan en een strakke regie en waar bovenal het plezier van afspat.

'Bovendien doet het ertoe dat je als kijker weet dat de documentaire gemaakt is door een leerling,' zegt Vreken. Leerlingen die zich afvroegen wat het voor je sociale leven betekent om transgender te zijn, interviewden ervaringsdeskundigen voor de camera over gender en seksualiteit. 'Dat heeft een andere impact dan wanneer een volwassene dat zou doen. Het vraagt nogal wat voorbereiding, empathie en lef, van alle betrokken partijen.' Het vertonen van deze documentaire op school draagt veel bij aan genderacceptatie, omdat het een peer-to-peerboodschap is, en daardoor overtuigender dan een voorlichtingsprogramma van een instantie.

Een leerling die het hele PWS-proces heeft doorlopen concludeert treffend: 'Het is echt heel veel werk, meer dan gewoon schrijven. Maar je kunt veel meer kwijt in korte tijd omdat je kan laten zien hoe iets is. En je komt achter meer echte dingen, die ik niet in een boek had kunnen lezen.' ■

Scènes uit de documentaire *School is kut* die in 2020 de Juryprijs won. De makers onderzochten hoe lesstof interessanter gemaakt kan worden.

Documaken.nl

Documaken.nl is drie jaar geleden opgericht door de filmdocenten van scholengemeenschap De Rietlanden uit Lelystad en van drie Amsterdamse scholen: het 4e Gymnasium, het Hervormd Lyceum Zuid en het Montessori Lyceum Amsterdam (MLA), en door *Bekijk 't*, een kunsteducatieve instelling gespecialiseerd in film- en media-educatie. Er wordt nog steeds gewerkt aan de verbetering van de website en uitbreiding van het netwerk van deelnemende scholen. Belangstellende scholen kunnen contact opnemen met pws@documaken.nl.

*Stap in de schoenen van een
Antwerpse familie aan het begin
van de Eerste Wereldoorlog!*

Beleef het op

www.eerstewereldoorlog.nl

een online educatief programma

VGN-veteranen met pensioen

Afgelopen voorjaar waren er twee luisterrijke (digitale) bijeenkomsten, waarin zowel Marjan de Groot als Maria Grever vanwege de pensioengerechtigde leeftijd hun afscheidscollege gaven. Marjan en Maria hebben in hun lange loopbaan veel voor het vak geschiedenis in het algemeen en voor de VGN in het bijzonder betekend. Namens de VGN bedank ik hen beiden hartelijk voor hun grote en deskundige kennis en inzet. Naast hun professionele kwaliteiten noem ik hier ook hun hartelijkheid en menselijkheid.

Marjan de Groot

Marjan heeft meer dan een halve eeuw in het onderwijs doorgebracht. Eerst als leerling in de klas en daarna als docent voor de klas. Voor 1992 was Marjan docent bij verschillende scholen voor basisen voortgezet (speciaal) onderwijs. Van 1990 tot 1992 was ze docent geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen in Tilburg. Daarna docent geschiedenis aan Avans Hogeschool, de pabo in Breda. De laatste veertien jaar werkte Marjan aan de Fontys Hogeschool Kind en Educatie (FHKE). Van de vele besturen en commissies waarvan zij deel uitmaakte, noem ik hier in het bijzonder de VGN. Een groot aantal jaren zat Marjan in het bestuur, waarvan van 2002 tot 2008 als vicevoorzitter. Tientallen wetenschappelijke publicaties en boeken van haar zagen het licht. In 2017 werd Marjan Doctor of Philosophy (PhD). Met haar publicaties, proefschrift en website *Historisch tijdsbesef. Theorie en praktische voorbeelden voor het basisonderwijs*, www.historischtijdsbesef.nl, heeft Marjan een fundamentele bijdrage geleverd aan de doordinking van het vak geschiedenis in het primair onderwijs.

Marjan de Groot.

FOTO: BARBET HOGERSOEST.

Maria Grever.

FOTO: M. MIJUS.

Maria Grever

Maria is al bijna veertig jaar actief voor de VGN. In 1984 werd zij lid van de havo/vwo-commissie van de VGN en rond 1988 richtte zij de VGN-commissie Vrouwengeschiedenis op, waarvan zij de eerste voorzitter was. Samen met Carla Wijers schreef zij de stofomschrijving over het CSE Vrouwengeschiedenis, dat veel stof deed opwaaien. Van 1994 tot 1997 was ze voorzitter van de werkgroep Geschiedenis Tweede Fase en gaf zij lezingen en voorlichtingen over het nieuwe stramien van de schoolexamens en het centraal schriftelijk examen Geschiedenis en Staatsinrichting. In 1997 ontving zij van de VGN de Huib de Ruyterprijs. Zij mengde zich diverse malen kritisch in het publieke debat over het rapport van de commissie-De Rooy en de Canon van Nederland. Maria gaf tientallen lezingen voor de VGN en schreef evenzovele artikelen voor *Kleio*. Haar grootste verdienste vind ik dat ze er als geen ander in geslaagd is een brug te slaan tussen de academische wereld en de praktijk van het onderwijs. Haar wetenschappelijke carrière en de omvang van haar publicaties zijn enorm. Verschillende malen is haar werk bekroond. Jarenlang was Maria hoogleraar Theoretische Geschiedenis (2000-2020) en directeur van het door haar opgerichte Centrum voor Historische Cultuur aan de EUR. Wetenschap én onderwijs zijn schatplichtig aan Maria vanwege haar bijzondere bijdrage aan het debat over historische cultuur, historisch besef en collectieve herinnering. ■

Ton van der Schans, voorzitter.

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie: Patsboem! educatief, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43, 6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV, Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, *voorzitter, mediacontacten, pabocommissie*
Maarten van Gils, *secretaris, cie. didactiek*
Maud Knook, *penningmeester*
Hellen Janssen, *cie. havo/vwo, Euroclio*
Gerard Rozing, *cie. vmbo, cie. lerarenopleidingen*
Steven Stegers, *Euroclio, cie. wereldgeschiedenis*
Pim Renou, *ICT, communicatie, pr*
Jos Niewold, *cie. vmbo, PVVVO*

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Vrijheid

Ik ben in de vierde klas toegekomen aan dat verplichte schoolexamenonderdeel waar de leerlingen doorgaans nauwelijks nog de camera voor aanzetten: de democratische rechtsstaat. Er wordt vaak niet zo geboeid geluisterd als naar een verhaal over de perianale fistel van Lodewijk XIV, maar met de verkiezingen nog vers in het geheugen leeft het onderwerp meer dan anders. In het oriënterende klassengesprek bleek dat vrijheid een centraal begrip is geworden. Leerlingen kunnen niet wachten op het einde van de maatregelen die hun bruisende puberleven al zo lang hebben beperkt. Ze willen weer springen in de club en meebrullen met Hazes: 'Leef! Alsof het je laatste dag is!' Ze staan niet alleen. Mensen organiseren zelfs fakkeltochten voor vrijheid en roepen 'ze moeten niet aan onze vrijheid komen!' Maar vrijheid is geen eenduidig begrip, zo besefte ik opnieuw toen ik een *Volkskrant*-interview met historica Annelien de Dijn las. Ze legt in haar boek *Freedom* uit dat de vrijheid waarvoor de achttiende-eeuwse democraten vochten een andere vrijheid is dan die van 'blijf van mij, mijn positie en van mijn eigendom af'. De vrijheid van de revolutionairen

ging over zelfbestuur, over het vrijelijk uitoefenen van natuurrechten – met die notie dat iemands vrijheid stopt waar die van een ander begint. Een vrijheid die alleen gold, als die voor de gemeenschap gold. Een elite is geneigd tot onderdrukking, dus geef de massa een stem.

'Leef!', zingen mijn leerlingen straks weer, 'alsof het je laatste dag is! Leef! Alsof de morgen niet bestaat!'

Van die versie van de vrijheid – de versie die het socialisme later omarmde – moeten veel mensen juist niets meer hebben. Ze hebben meer met het liberale vrijheidsbegrip zoals die tijdens de restauratie van na het Congres van Wenen opgeld maakte, inderdaad, die van een kleine staat die niet aan je privébezit moet komen. En sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft het neoliberalisme die weergave van het vrijheidsbegrip alleen nog maar meer scherpte gegeven. Mensen wenden zich af van het vrijheidsbeperkende program van de groene, linkse kerk en willen misschien wel een betere wereld, maar niet ten koste van onze individuele vrijheid alsjeblieft. Hoezo, niet meer vliegen? Hoezo, geen vlees meer eten? Hoezo, meer belasting betalen? Mensen willen geen betutteling, maar egoïstisch comfort en dus stemden ze op partijen die vrijheid beloofden. 'Leef!', zingen mijn leerlingen straks weer, 'alsof het je laatste dag is! Leef! Alsof de morgen niet bestaat!' Ik geloof wel dat de meesten een solidair hart hebben. Ze zijn jong. Maar ik geloof ook dat ik niet eerder zoveel urgentie voelde bij mijn lessen over de democratische rechtsstaat dan nu. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

Educatief Platform WO I

Museum Huis Doorn heeft een Educatief Platform over de Eerste Wereldoorlog gelanceerd. Het programma is geschikt voor leerlingen in de onderbouw van het vo en groep 7 en 8 van het po. Op het platform maken de leerlingen een historische reis en via spannende verhalen en bijbehorende opdrachten maken zij kennis met de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog. Het komende jaar wordt het gratis platform verder uitgebreid met meer modules. Je vindt het platform op www.eerstewereldoorlog.nl.

Gouden Koets

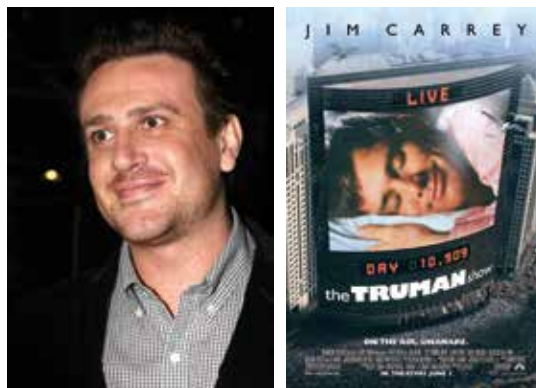
In het Amsterdam Museum is tot en met 27 februari 2022 de tentoonstelling *De Gouden Koets* te bezoeken. Na ruim vijf jaar van restauratie is de Gouden Koets voor het eerst te zien in het museum. Uiteenlopende verhalen in verschillende zalen schetsen een veelzijdig beeld van de geschiedenis en het gebruik van het rijtuig. Ook is er aandacht voor de discussies in het verleden en heden. Er zijn lesprogramma's voor het vo en mbo. Deze zijn te vinden op www.amsterdammuseum.nl.

Interactieve tijdlijnen

Op Schooltv.nl vind je sinds kort interactieve tijdlijnen. Aan de hand van aansprekende video's, foto's, tekst- en audiofragmenten scroll je zo door de geschiedenis. De drie tijdlijnen die nu beschikbaar zijn, behandelen Nederland in de Tweede Wereldoorlog, de bevrijding van Nederland en de Koude Oorlog. De tijdlijnen zijn gemaakt voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs en de onderbouw van het vo. Ontdek het op schooltv.nl/tijdlijnen. Ideeën voor nieuwe tijdlijnen? Stuur een mail naar Schooltv@ntr.nl.

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welk historisch begrip zoeken we? Stuur het antwoord vóór 9 juni 2021 naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden.

Het antwoord op de histocrypto in *Kleio 2* was: baron. Per abuis vroegen we om een historisch boek, bedoeld was een historisch begrip. Daarom zijn alle inzendingen met 'baron' erin goedgekeurd. De winnaar is Rob Roenhorst uit Zwolle. Gefeliciteerd met de boekenbon van 20 euro!

Het volgende nummer van Kleio verschijnt op 23 juni

FORUM

GESCHIEDENIS HAVO / VWO / GYMNASIUM

B Tijdvakken

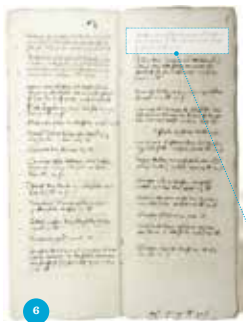
4 Om zelf een bedrijf te beginnen moest een gezelschap een *meesterstuk* maken om te bewijzen dat hij het vak goed in de vingers had. Op afbeelding 4 zie je een meesterstuk: een met ivoor ingelegd kistje. Wie zo'n mooi versierd kistje kon maken, was duidelijk een goede vakman.

C – Markten, handel en geld

5 Van tijd tot tijd werd er een *markt* gehouden. Boeren kwamen op marktdagen naar de stad om opbrengsten van hun land te verkopen. Daarvoor kregen ze dan *geld*, waarmee ze weer producten van ambachtslieden konden kopen. Ambachtslieden kochten op hun beurt voedsel van de boeren. Op een markt was dus geld nodig als ruilmiddel. Op het platteland had je bijna geen geld nodig, omdat er weinig *handel* was. Marktdagen waren voor de boeren ook een uitje. In de stad was van alles te beleven wat op het platteland niet bestond. Soms werd er een kermis gehouden. Er werden toneelstukjes opgevoerd, of goochelaars vertoonden hun kunsten. Er waren steden met grote internationale markten die eens per jaar gehouden werden: *jaarmarkten*. Mensen moesten ver reizen om er te komen. Dat was gevaarlijk. Daarom begon graaf Thibault II van Champagne (r. 1125–1152) vanaf 1148 reizen naar zijn jaarmarkten te beschermen: een keerpunt voor de handel in de Middeleeuwen.

5

6

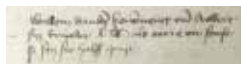
4 Steden & staten 1000–1400

7

6 Aan de *stadsrekeningen* kun je zien hoe het stadsbestuur met geld omging. Alle inkomsten en uitgaven van de stad werden erin genoteerd. Op deze twee bladzijden uit de stadsrekening van Zutphen uit 1440 staan de namen van degenen die geld hadden geleend aan het stadsbestuur om de stadsmuur te bouwen. Bovenaan de rechterbladzijde staat:

Willem vanden Korenmerct ende Aelbert sin brueder 50 lb. Als oerre ein stift so sin sie halff kwijt. (Willem van de Korenmarkt en Albert, zijn broer: vijftig pond. Als van hen één sterft, dan zijn ze de helft kwijt)

7 Sommige stadsbewoners *specialiseerden* zich in de handel. Ze haalden producten uit andere steden die niet in de stad zelf gemaakt werden, bijvoorbeeld luxe soorten textiel. Deze *handelaars* of *kooplieden* maakten soms grote winsten. Maar handel kon ook gevaarlijk zijn. Er moesten verre reizen voor worden gemaakt. Als de wegen onveilig waren *doorrovers*, was dat riskant. Handel kon alleen bestaan als er goed onderhouden wegen waren, of goede verbindingen over water. Na het jaar 1000 zorgden vorsten daar steeds beter voor. Daardoor ontwikkelden sommige steden zich tot belangrijke *handelscentra*. Omdat veel steden eigen munten maakten, was geld wisselen belangrijk. Ook moest een handelaar soms geld lenen. Mensen die zich daarin specialiseerden, werden *bankiers* genoemd. Van geldhandel kon je behoorlijk rijk worden door hoge rentes voor te leningen. Daarom waren bankiers vaak niet zo populair.

Innoveren in de onderbouw

- ▶ In elk leerjaar tien tijdvakken vanuit een ander perspectief
- ▶ Uitdagende zinvolle thema's (deels tijdvak-overstijgend)
- ▶ Doordachte opbouw van historische denk- en redeneerwijzen

NIEUW!

Denkvak in de bovenbouw

- ▶ Alle examenonderdelen in één leer- en opdrachtenboek
- ▶ Beknopt overzicht van kenmerkende aspecten en leerbare historische contexten
- ▶ De historisch-actuele thema's tonen dat geschiedenis niet alleen met het verleden te maken heeft, maar een vak is van verleden, heden en toekomst

